

RIG

NR 2 2022

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Foto: Wreting, Bertil

Nordiska museet

Nummer 2 2022

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),
Stockholms universitet*

*Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum
Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi*

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palmfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

*Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,
Umeå universitet*

*Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,
Lunds universitet*

*Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,
Stockholms universitet*

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Livkjol från Listers härad i Blekinge
i Nordiska museets samling, visad bakifrån. Liv av
blommig sidenbrokad kantat med knypplad guldspets
och sidenband, kjol av röd rask kantad med sammets-
och sidenband. Rask är ett tunt köpetyg av ylle med
vaxad yta och kan inte tvättas utan att förlora i utseende.

Foto: Bertil Wretling, Nordiska museet.

Föremålsnummer: NM.0099151.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för
prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Kläder under klubban

Begagnade kläder på landsbygdsauktioner i 1780-talets Blekinge¹

Christina Dackling

Den 21 september 1778 var en händelserik dag i Säby, Ramdala socken, på den östblekingska landsbygden. Ingrid Svendsdotter hade några månader tidigare avlidit i hastig feber, 37 år gammal och efterlämnat man och tre barn. Ingrids bouppteckning visar att hon varit en del av ett materiellt välmående bondehushåll och hon hade bland sina ägodelar en rejäl samling kläder. Det var kläderna som denna höstmåndag drog besökare till den auktion där Ingrids kvarlåtenskap skulle skingras och där pigan Elin vann budgivningen om ett blommigt band som kostade henne över 2 daler silvermynt.² Elin var långt ifrån ensam om att utöka sitt textila innehav på auktionen. Enligt auktionsprotokollet hamnade de 49 utropade plaggen i händerna på 31 personer, som kom från både granngården och byar upp till 16 km bort.

I denna artikel undersöks ett tidigare oavvänt källmaterial bestående av auktionsprotokoll i bouppteckningar och betonas klädernas plats i människors vardag i en tid när många hade få ägodelar jämfört med idag, men där alla oavsett ålder, kön, sociala och ekonomiska tillgångar hade tillräckligt med kläder för att åtminstone i någon mån skyla den egna kroppen. I en historisk undersökning av materiella förutsättningar kan fokus på klädinnehav och -marknad därför svara på frågor som inte går att studera via andra föremålskategorier (Lönnqvist 1974:47–59; Nylén 1971:80–90; Styles 2007:31; M. Ulväng 2012:13, 39).

Undersökningen behandlar konsumtionshistoriska förhållanden på landsbygden i det sena 1700-talet, en tid och plats då landsbygdsbefolkningens innehav av kläder ökade men då påverkan från de omvälvande förändringar som skulle präglade 1800-talet ännu bara kunde anas (Eldvik 2014:194; Hutchinson 2014:27–28; M. Ulväng 2021:10; Schön 1979:59–83). På grund av handelsrestriktioner och skråsystem var allmogens tillgång till konsumtion av varor i allmänhet kraftigt begränsad och specifikt ännu mer vad gäller tillgången till både nya och begagnade kläder (Lundqvist 2008:39–40; Rasmussen 2010:85–92; Wottle 2010). Efter sekelskiftet 1700–1800 ökade tillgången till kläder samtidigt som sämre kvalitet kortade plaggens livslängd (Hallén 2009:54–58; M. Ulväng 2012:27). De kläder som tillverkades före industrialiseringen var i allmänhet av så hållbar kvalitet att det inte var ovanligt att plaggen som unga vuxna införskaffade innan de gifte sig höll i många årtionden (Ehn 1989:70; Liby 1997:78). I ett sammanhang där nytillverkning av kläder inte bara tar mycket tid i anspråk, utan också resulterar i plagg av mycket hållbar kvalitet, är det rimligt att andrahandsvärdet också är högt. Textilier hade ett ekonomiskt och praktiskt värde ner på fibernivå, och lappades, lagades och återbrukades tills de var fullständigt utnötta (Bergman 1980; Rasmussen 2015:507).

Undersökningens syfte är att studera betydelsen av begagnade kläder i auktionshandeln

på 1700-talets landsbygd, för att öka kunskapen om en rural lokal andrahandsmarknad. Detta i en tid och plats då tillgången till både nya och begagnade kläder var starkt begränsad och varje enskilt föremål ännu hade stor betydelse i vardagen för de människor som tillverkade eller köpte, ägde och brukade dem (Bergman 1980:139; Rasmussen 2010:85). Därtill syftar studien till att undersöka tillförlitligheten i bouppteckningars värderingar när dessa ställs mot ett faktiskt marknadsvärde. Frågorna är följande: Hur efterfrågade var de varor som såldes på auktionerna? Varför auktionerades sterbhusets lösöre ut? Stämmer bouppteckningarnas värdering med det marknadspris som motsvarades av försäljningspriset på auktionerna? På vilka sätt utmärkte sig hanteringen av kläder på auktionerna jämfört med andra föremålskategorier?

Kläder – värde och hållbarhet

John Styles lyfter fram kläderna som den största materiella förändringen för den engelska befolkningen under århundradena som ledde fram till den industriella revolutionen, och visar att konsumtionen och bruket av textilier växte kraftigt, också bland dem som ägde allra minst (Styles 2007:321–323). Samma utveckling har observerats i skandinaviska områden (Hutchinson 2014; M. Ulväng 2021). Styles diskuterar fattiga människors position som konsument, och betraktar dem under lång tid som ofrivilliga sådana. I tiden före konsumtionsrevolutionens totala genomslag var valen få och kläder kom i människors ägo på många olika sätt (till exempel genom arv, donation, stöld, andrahandsmarknad), men sällan från vad vi idag skulle kalla ett fritt urval (Styles 2007:321). Styles betonar att de kläder allmogen ägde representerade något helt annat än dagens slit-och-släng: begagnade kläder kunde vara värda mycket pengar på andrahandsmarknaden och detta påverkade synen på kläderna. Även på 1800-talets uppländska landsbygd nådde kläder in i allmogens klädkistor genom olika slags

kanaler, men kanaler de i allmänhet hade någon form av kontroll över. Håkan Liby betraktar systemet med lönekläder som ett där pigor och drängar hade stort inflytande över vad de klädde sig i (Liby 1997:75–78). Inte sällan var det pigan själv som vävt tyget hon fick i lön. Utmärkande för lönekläderna är att det innebar ett årligt tillskott av nytillverkade kläder och tyger, till skillnad från den dominerande andrahandsmarknad Styles beskriver. Genom att de avlönades med både kläder och pengar var de unga obesuttna i ökande grad inflytelsrika inte bara genom det de själva bar; det var också ofta de som introducerade nya moden i en bygd. Kläderna de skaffade sig i ungdomen bar de sedan i många år, vilket ledde till att det var de nya unga generationerna som fortsatte att vara modets förnyare på landsbygden, samtidigt som de äldre konserverade dräktskicket från sin egen ungdom (Ehn 1989:69–71; Liby 1997:75–78).

Styles menar att kläders värde var semi-hållbart, och att många av de plagg som såldes vidare endast kunde användas en mycket kort tid innan de var helt utslitna. Att de begagnade kläderna slets ut snabbt var en av de faktorer som ledde till att efterfrågan var mycket stor, då plaggen behövde ersättas med jämna mellanrum (Styles 2007:82). Här syns en tydlig skillnad mellan graden av industrialisering för engelska respektive svenska förhållanden, där England mycket tidigare gick över från småskaligt sydda plagg av ylle och linne till billiga massproducerade bomullskläder med sämre hållbarhet. På den engelska marknaden var nytillverkade färdigsydda kläder allmänt förekommande redan före år 1700, medan de i Sverige var förbjudna fram till avskaffandet av skråväsendet år 1846 (Lemire 1997:43; Rasmussen 2010:85). Styles tanke, att kläder inte representerade ett permanent värde, motsägs av Pernilla Rasmussen, som studerat svensk klädtillverkning åren 1770–1830. Hon menar att textiliernas höga utgångsvärde, kvalitet och hållbarhet innebar att många modekläder hade ett relativt stabilt värde

under många år. I och med att de gick att ändra och anpassa efter nya moden innebar inte heller modets skiftningar att plaggen nödvändigtvis behövde ses som gamla, med ett minskat värde. Det var fullt naturligt att förlänga plaggens livslängd så länge det gick: ”Att ändra och sy om, stoppa, lappa, laga, återbruka och ärva kläder var något som förekom på alla nivåer i samhället, även bland de kungliga” (Rasmussen 2015:507). Iréne Flygare har studerat uppländska auktionsprotokoll från 1800-talet och menar, i samstämmighet med Rasmussen, att kläders värde var mycket högt, både jämfört med andra slags varor och kontantlöner, och att kläderna kunde betraktas som ett framtida kapital jämförbart med ett sparande inför framtiden (Flygare 2000:64). Även Pernilla Jonsson och Kristina Lilja diskuterar kläders flerfacetterade värden, där de dels kan representera en valuta, dels vara en konsumtionsvara. De har visat att kläder och textilier fungerade som pengar under 1800-talet. I en tid med få kontanter i omlopp fanns ett behov av andra former av valuta. Detta var inte minst viktigt för gifta kvinnor, som i allmänhet hade ännu sämre tillgång till pengar och krediter via banklån än män (Jonsson & Lilja 2015).

Idag anses en produkt vara begagnad om någon före oss har ägt eller använt den, oavsett skick. På 1700-talet var språkbruket ett annat, och handelsvillkoren var reglerade i lag. Om en vara var begagnad avgjordes inte genom att den var använd, det skulle synas tydligt på den att den var det. Om någon annan hade ägt föremålet tidigare var irrelevant. För andrahandsmarknaden var detta av stor betydelse, då näringsbegränsningarna gjorde åtskillnad mellan hur och av vem nya respektive begagnade varor fick saluföras. För att få verka som klädmäklerska i städerna gällde det att inte inkräkta på handelsmännens och hantverkarnas områden med nytillverkade varor. Att skicket var viktigt visas i att det finns belägg för ”trick” som användes för att få nya föremål att se använda ut; det kunde behövas när en

hantverkare inte fick sitt varulager sålt via sina ordinarie kanaler (Wottle 2010:19–20).

Landsbygdsbefolkningens tillgång till klädhandel och klädkonsumtion

Under 1700-talet fungerade städerna som centrum för handeln, även för landsbygdens befolkning, och fram till 1864 var regleringen av vem som fick bedriva handel omfattande. Det var förbjudet att idka fast handel utanför städerna, och handelsbodas var därmed inte tillåtna. Landsbygdens befolkning var hänvisad till att antingen ta sig till stadens handelsutbud, eller delta i tillfälliga marknader i hemtrakterna. Anna Brismark och Pia Lundqvist poängterar dock att det inte fanns några vattentäta skott mellan handeln i staden och den på landet. Snarare var utbytet stort, men tidigare forskning har fokuserat på antingen stad eller land (Brismark & Lundqvist 2010:131, 137). Göran Ulväng, Sofia Murhem och Kristina Liljas resultat bekräftar utbytet mellan stad och land, exempelvis genom att lyfta fram hur stadens auktioner annonserades. Det skedde bland annat genom muntlig information i kyrkorna, även på landsbygden (G. Ulväng, Murhem & Lilja 2013:69).

Traditionellt har den svenska allmogens klädinnehav studerats av folklivsforskare och etnologer med fokus på kulturella betydelser, ett synsätt som har breddats av Marie Ulvängs forskning. Genom att kombinera ett etnologiskt perspektiv med ett ekonomihistoriskt har Ulväng grävt sig ner i de härjedalska böndernas klädkistor, och studerat klädinnehav med både kulturella och ekonomiska frågor i blickfånget. Ulväng studerar relationen mellan hushållens ekonomiska resurser och individens klädinnehav. Hon lyfter fram kläderna som enskilda plagg för att skifta fokus till klädekonomi, där klädernas betydelse inte bara är av kulturellt utan även ekonomiskt värde, faktorer som till viss del påverkar varandra, men till viss del är fristående från varandra. Granskningen av antal förtecknade plagg per bouppteckning, och förekomsten av köpetyg i

desamma, visar på lokala förutsättningar för böndernas möjlighet att skapa och upprätthålla ett klädinnehav, till skillnad från tidigare historisk forsknings tonvikt på konsumtionsförändringar (M. Ulväng 2012:104, 142).

Den svenska historiska auktionshandeln har de senaste åren undersökts i flera forskningsprojekt, där Lilja, Murhem, Ulväng och Jonsson studerat dels generella frågor om auktioner, dels frågor specifikt rörande vissa varuslag på auktionerna. Lilja och Jonsson har fokuserat på kläderna som andrahandsvara och konstaterar att under 1800-talet, med dess allt större flöde av nytillverkade varor, var begagnade kläder fortfarande en viktig varugrupp med ett betydande pris för stora delar av den svenska befolkningen (Lilja & Jonsson 2020). För denna studie gäller att de fokuserar på handeln i städerna, med mer inriktning mot 1800-talets utveckling i en tid då massproduktionen växte fram, än 1700-talets fortfarande i hög grad begränsade tillgång till konsumtionsvaror. Ulväng, Murhem och Lilja menar att forskningen tidigare i någon mån lämnat andrahandshandeln därhän, och förklarar detta med bristen på källor. I samma studie konstateras dock att auktionerna haft mycket stor betydelse för tillgången till konsumtion i allmänhet och för landsbygdens befolkning i synnerhet (G. Ulväng, Murhem & Lilja 2013:22, 170). Även Marja Erikson har visat på hur vanligt förekommande auktioner var på landsbygden, hennes undersökning gäller västmanländska förhållanden (Erikson 2018:157).

Skråförordningarna reglerade inte bara vem som fick bedriva vilken handel, utan även hur. Fram till 1846, då förordningarna avskaffades, innebar det å ena sidan att skräddarna hade ensamrätt att sy kläder till den som så behövde, å andra sidan att de inte hade rätt att vare sig lagerhålla tyger eller färdigsydd kläder (Rasmussen 2010:85). Martin Wottle visar att detta förbud mot konfektion innebar en större begränsning av hantverket än vad som gällde för andra skrån, som inte verkade

under samma slags regler. Detta innebar att tillgången till kläder var ännu mindre än vad den hade kunnat vara om skräddaren haft tillåtelse att sy upp kläder i väntan på att en ny kund infann sig (Wottle 2010). Många kläder av enklare snitt tillverkades i hemmen, men i skenet av den starkt inskränkta kommersiella nyproduktionen bör andrahandsmarknadens betydelse för tillgången på kläder ha varit mycket stor.

Källmaterial

Undersökningen bygger på 32 bouppteckningar med tillhörande auktionsprotokoll från i huvudsak bönders sterbhus i Östra härad i Blekinge, som inregistrerades hos häradsrätten under åren 1780–1783. Protokollsbilagorna är ett hittills inte uppmärksammat material vad gäller konsumtionshistoriska perspektiv, med rik information om allmogens tillgång till andrahandsvaror på en lokal marknad. I Nils-Arvid Bringéus klassiska *Bouppteckningen som etnologisk källa* diskuteras bouppteckningars stora potential som studieobjekt (Bringéus 1977). De kombinerade bouppteckningarna och auktionsprotokollen som jag har undersökt är ett material med potential att svara på ännu fler frågor.

Av de undersökta auktionerna rör 14 dödsbon för kvinnor, 14 för män och fyra för gifta par. Under de undersökta åren inregistrerades 114 bouppteckningar, varav nära en tredjedel även innehöll ett protokoll från det aktuella sterbhusets auktion.³ Det får därmed anses vara vanligt förekommande att den avlidnes bohag såldes på auktion, samt att protokollet bilades bouppteckningen.⁴ Jag har funnit liknande material även i andra delar av Blekinge, som i Listers härad, men inte träffat på motsvarande dokumentation i andra delar av landet.

De undersökta protokollen är komponerade på flera olika vis, och det skiljer sig åt huruvida hela eller delar av boet såldes. En vanligt förekommande variant är att bouppteckningen och auktionsprotokollet har förts parallellt direkt efter bouppteckningsingressen, med

inventarieförteckning och värdering i vänsterkolumnen och information om köpen i den högra. Ett sådant exempel visas i bild 1. Det förekommer också att bouppteckningen förs först, och att auktionsprotokollet följer separat därefter. Utmärkande för hanteringen av sterbhusets gångkläder är att dessa alltid omnämndes även om de inte var till salu på auktionen; i dessa fall skrivs detta uttryckligen ut och varför (vanligen att de ärvt av dottern/döttrarna till en avliden kvinna).

Hur informationen om köparna nedtecknats skiljer sig åt mellan protokollen. Köparens namn är alltid förtecknat, men kan vara olika specifikt inom ett och samma protokoll. Oftast står hela för- och efternamnen, men ibland bara det ena, och ibland olika stavningar eller förkortningar av namnen. Oftast anges var personen bor, men ibland gäller det bara för en del av personerna i ett protokoll. Ibland anges köparens titel (eller annan benämning) om denna är att anses som utskiljande. Benämningen på köparen som bonde⁵ förekommer inte i något protokoll, däremot till exempel hustru, båtsman, torpare, smed, herr, madame, nämndeman, piga, dräng, änka och många andra. Det kan därmed antas att de personer vars titel inte anges i protokoll där titlar förekommer, är bönder.

Kvinnor förekommer som köpare i alla protokoll utom ett, ibland under eget namn men ibland endast som förnamnslös "hustru" till en namngiven man. Även detta kan skilja sig åt inom ett protokoll. Protokollföringen är alltså inte konsekvent och i ett och samma protokoll kan en och samma person benämnas "Sven Persson i Ramdala", "Sven Pers."

utan ort eller "Persson i Ramdala".

I de 32 auktionsprotokollen finns totalt 3136 utrop förtecknade, vilket ger ett genomsnitt på 98 utrop per auktion. Mediantalet är bara något högre, 99,5 föremål per auktion. Den minsta auktionen hade 31 utrop och den största 196. Däremellan är spridningen stor. De flesta föremålen var av vardagligt slag: hushållsredskap, hemtextilier, kläder och jordbruksredskap.

Var allt till salu?

Ulväng, Murhems och Liljas resultat från Enköpingstrakten visar att landsbygdens auktioner i allmänhet innebar att ett hushålls hela lösöre ropades ut (G. Ulväng, Murhem & Lilja 2013:156). För Blekinges Östra härad står det dock helt klart att allt inte alltid var till salu här. Däremot var alla kläder nästan alltid till salu. Och i de få fall då så inte var fallet specificerades varför de inte ingick i det som ropades ut.

Auktionerna innebar att ett hushålls lösöre skingrades bland grannar och på bygden, men det var långt ifrån alltid som sterbhusauktionen förde med sig att hushållet helt tömdes på föremål. På 15 av de 32 undersökta auktionerna ropades hela lösöret ut, men i mer än hälften av fallen var det alltså bara delar av lösöret som gick till försäljning. Här är en distinktion mellan de två formerna nödvändig: de förstnämnda benämns fortsättningsvis som *fullständiga* auktioner och de sistnämnda som *partiella*. De fullständiga auktionerna har i genomsnitt 102,5 utrop per auktion, att jämföra med 92,5 för de partiella. När auk-

1. Bouppteckningsingress och inledning av auktionsprotokollet för Gunild Larsdotter.
Källa: Bouppteckningar Östra härad i Blekinge.

tionerna sorteras efter antal utropade föremål visar det sig att listan består av nära varannan fullständig och varannan partiell. Av de två minsta auktionerna, med 31 respektive 32 föremål, är en partiell och en fullständig, och detsamma är också fallet med de två största auktionerna med 196 respektive 186 föremål. Hur stor auktionen var och om hela lösöret såldes eller ej är alltså inte faktorer som har något tydligt samband. Däremot har boets skuldsättning påverkats. Endast ett av sterbhusen där allt såldes var skuldfritt. Att det finns ett samband mellan skuldsättning och fullständiga auktioner är inte långsökt, men skulderna var inte alltid stora i förhållande till värdet på det som ropades ut. I tre fall rörde sig skulderna om summor runt 10 riksdaler, samtidigt som utropssumman låg på två till tre gånger så mycket. Att bouppteckningsvärderingar i allmänhet låg flera tiotals procent under marknadsvärdet diskuteras senare. Då detta är något som bör ha varit väl känt även i sin samtid lär man i dessa tre fall ha haft andra skäl än skuldsättningen till att hela lösöret såldes. Det kan jämföras med det motsatta beteendet i de partiella auktionerna, där man i stället uppenbarligen valt ut föremål för att så nära som möjligt täcka skuldsumman, men i övrigt slippa sälja föremål. Det är svårt att ange exakt hur många sterbhus som valt denna lösning, men att det förekom är tydligt. I ett fall är värderingen av boet 93 riksdaler, skulderna 17 och de utropade föremålen värderade till 11. Att dessa sedan ropades in för 20 riksdaler får ses som att man gjort en noggrann beräkning av vilka saker som kunde säljas för att precis betala av skulderna. Ännu ett resultat som talar för att det som sålts på de partiella auktionerna har avgjorts av ett genomtänkt urval är att snittpriset för föremålen är tydligt högre än i de fullständiga auktionerna. På de förstnämnda har priset per föremål varit i snitt 0,6 riksdaler, och på de sistnämnda 0,45 riksdaler. Man har alltså valt ut mer värdefulla föremål i de fall ett val har varit aktuellt.

På tolv av de 17 partiella auktionerna såldes sterbhusets samtliga klädesplagg, och i ytterligare två fall såldes alla kläder med något enstaka undantag. I ett auktionsprotokoll där endast ett plagg såldes noteras att övriga kläder där har gått till drängen i lön, och i ett annat fall anges att döttrarna har fått den avlidna moderns alla kläder och att brodern ska kompenseras med en klumpsumma. Ofta nämns specifikt hur kläderna hanteras på auktionerna och i arvslotternas indelning på ett sätt som inte sker för någon annan föremålskategori i materialet, till exempel genom att man uttryckligen har lagt alla kläder i den eller de lotter som ska säljas. Det är tydligt att kläderna var viktiga i sammanhanget även om andra delar av lösöret kunde vara lika mycket värda, eller mer. I bouppteckningarna är standard att de mest värdefulla föremålen kommer först, guld om sådant finns, därefter silver och andra metaller. Kläderna kommer ofta efter både sängkläder och linne, men i de separata auktionsprotokollen förekommer det i flera fall att de i stället har fått inleda hela auktionen. Kläderna tog alltså större plats på auktionerna än i bouppteckningarna och protokollen ger intryck av att de varit viktiga delar av auktionerna.

Efterfrågan och budgivning

Att auktioner var en viktig faktor för landsbygdsbefolkningens tillgång till varor står helt klart vid genomgången av hur stor andel av de utropade föremålen som såldes på auktioner. Hela 98 procent av undersökningens föremål anges som sålda i protokollen, och på 29 av 32 auktioner såldes samtliga eller alla utom något enstaka föremål. De 62 osålda föremålen hör i huvudsak hemma på tre auktioner, och två av dessa kan förklaras med särskilda omständigheter runt auktionen i fråga.⁶ Vid försäljningen av Anna Olofsdotters lösöre förblev 16 av 137 utrop osålda. I protokollet anges flera olika förklaringar, ett föremål i taget. Annas bouppteckning blev förrättad redan fem dagar efter dödsfallet, men auktionen dröjde

nästän fyra månader. Under tiden hade en skovel blivit "försliten sedan bouppteckningstillfället", två järnbyttor var "förkomna och borta" och en spinnrock sönderslagen. Elva saker förklarades på olika sätt vara osäljbara eller förkomna. Att en liten gris noterades vara "död" vid auktionstillfället kan visserligen vara en slump, men i övriga protokoll finns inga omnämmanden av djur som hunnit avlida mellan bouppteckningstillfället och auktionens genomförande. Noteringen kan tillsammans med en osåld särk förklaras med att den hade "sonen Ola lånt till Karlskrona", vilket betecknar den oreda som verkar ha rått i hushållet.⁷

De 21 osålda varorna på apotekarstudenten Johan Gabriel Springers auktion har helt andra förklaringar. Här träffar vi i stället på ett mischmasch av utbud och efterfrågan. Även om besökarna i något högre grad än på övriga auktioner bestod av personer som titulerades "herr", "kyrkväktare" eller "bokhållare" motsvarade det inte vad som krävdes för att få vissa av Johan Gabriels relativt exklusiva saker sålda. Av de 21 osålda föremålen var hela 13 böcker och övriga verkar vara relaterade till det studentliv Johan Gabriel levte innan han fick den för oss okända sjukdom som tog hans liv vid 23 års ålder. De flesta av hans kläder såldes, men garderobens paradnummer "en svart klädning [ett mansplagg att likna vid en komplett kostym] av jacka, väst och byxa av hemmavävt tyg" värderad till 8 silvermynt (ca 1,3 riksdaler) förblir tillsammans med en vitrandig silkesväst, en hatt med silkesduk, en värja med gullstång och ett svart silkeskärp osåld.⁸ Troligen har de uppfattats som för iögonfallande. Som flera forskare visat fanns sociala mekanismer som hindrade ett alltför ostentativt beteende, eller som här köpmönster (Andersson 2009:190; M. Ulväng 2012:30; Rasmussen 2010:61).

Förutom några få undantag, som till stor del kan förklaras, är det alltså tydligt att så gott som allt som ropades ut på auktionerna i Östra härad också blev sålt. Till detta kan

konstateras att det också blev budgivning om de allra flesta föremålen, vilket pekar på att auktionerna var ett viktigt sätt för landsbygdsbefolkningen att få tillgång till konsumtionsvaror, då många var intresserade av de varor som såldes.

Varornas värde

Samtidigt som det står klart att bouppteckningar är ett mycket användbart källmaterial är forskningen överens om att de värderingar som förs i materialet inte avspeglar föremålen marknadsvärde. Tidigare forskning har ofta uppskattat undervärderingen till 20–30 procent, men den senaste forskningen pekar på att värderingar i svenska bouppteckningar från både 17- och 1800-talen snarare ligger mellan 33 och 39 procent (Erikson 2018:48; Gadd 1983:72; Isacson 1979:139–140; Murhem et al. 2019:103).

I denna undersökning är det sju auktioner där skillnaden mellan värderingen och marknadspriset stannar på under 30 procent, i övriga 25 har alltså bouppteckningsvärderingen satts till ett ännu lägre värde, vilket visas i diagram 1. Den genomsnittliga undervärderingen ligger på 40 procent, och i fem auktioner är skillnaden mellan bouppteckningsvärdet och marknadsvärdet över 50 procent. Dessa siffror gäller den genomsnittliga prisökningen för

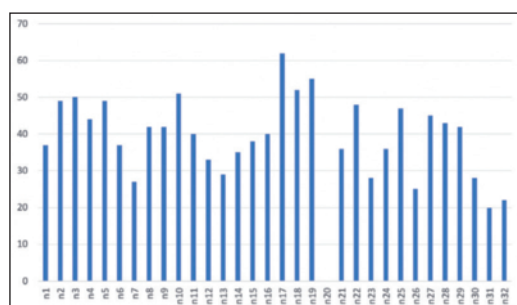

Diagram 1. Undervärderingen av hela lösöret i 32 sterbhusauktioner från Blekinges Östra härad 1778–1783. Skillnad mellan bouppteckningens värdering och försäljningspris för varje auktion, i procent.

Källa: Bouppteckningar, Östra härad i Blekinge.

varje auktion, då det inte varit möjligt att undersöka prisökningen för varje enskilt föremål. Vid jämförelse mellan bouppteckningarnas sammanlagda värderingar och auktionernas totala försäljningssummor är det uppenbart att bouppteckningsvärderingarna inte avspeglar varornas marknadsvärde eftersom försäljningspriset de facto är marknadsvärdet. Min undersökning stöder därmed de resultat om uppåt 40 procent som Murhem et al. visar och att tidigare beräkningar underskattat undervärderingen i bouppteckningar (Murhem et al. 2019:103).

Mycket få föremål såldes till högre pris än bouppteckningens värdering. Protokollen visar alltså att i princip allt blev sålt, och att det nästan alltid blev budgivning om föremålen. Detta gäller även i de fall där det är jämförelsevis få köpare på auktionen. Få köpare har alltså inte inneburit att priserna har hållits låga. Inte heller prisnivån har påverkat prisökningens omfattning: snittpriset för föremålen ligger mellan 0,09 och 1,05 riksdaler, men det går inte att se något mönster i att de högre eller lägre prissatta auktionerna innebär någon påverkan på prisökningen. Att så gott som alla varor såldes med en generell och hög skillnad mellan bouppteckningarnas värdering och de priser som varorna betingade vid auktionen understryker att det har funnits ett stort sug efter alla slags varor på andrahandsmarknaden på landsbygden.

I bouppteckningarna anges inte sällan att föremål är ”gamla”.⁹ Dessa föremål såldes i lika hög grad som de utan denna notering, om än till lägre pris. Att de allra flesta föremålen i bouppteckningarna inte anges som gamla innebär inte att de därmed ska betraktas som nya. Jag menar att det är mer troligt att huvuddelen av sakerna har varit i acceptabelt bruksskick, och att de därmed ansetts kunna inbringa ett pris som om de vore nya. När föremål fått etiketten ”gamal” är det däremot troligt att dessa är synligt slitna, men ännu fullt användbara. Man har alltså fokuserat på skicket vid beteckningen av en sak som

”gamal”, i enlighet med Wottles mening om att detta avgjorde om en vara var att betrakta som ny eller gammal (Wottle 2010).

Undersökningen av auktionernas varuutbud, och försäljningen, visar att efterfrågan på konsumtionsvaror varit hög, och att bouppteckningsvärderingarna i ännu högre grad än vad tidigare forskning visat underskattat de begagnade varornas marknadsvärde.

Allmogens klädinnehav

Enligt Eriksons studie av bouppteckningar från Västmanland utgjorde kläder och hemtextilier nästan 25 procent av de rörliga tillgångarna i landsbygdens hushåll på 1780-talet, för att därefter minska i värde i förhållande till övriga tillgångar (Erikson 2018:145). I de 15 protokollen från de fullständiga auktionerna utgör kläderna i genomsnitt 18 procent av värderingen, men då Eriksons uppgift om 25 procent även innehåller hemtextilierna kan siffrorna inte jämföras rakt av och de 18 procenten skulle helt klart vara mycket högre om undersökningens 485 föremål från kategorin hemtextilier inkluderades.

Hur många plagg de blekingska landsbygdsborna ägde går inte att säkert fastställa, ens med den information som finns i bouppteckningarna och auktionsprotokollen. Säkert är att de hade minst så många plagg som förtecknats, men i de fall där de förtecknade kläderna inte ens räckt till att skylla kroppen, måste de avlidna ha ägt (eller på annat sätt haft tillgång till) fler kläder än så. I enstaka fall anges också att kläderna har separerats från det övriga lösöret utan att förtecknas, men troligen har någon form av utsortering skett i ännu fler fall. Att bouppteckningen med minst antal klädesplagg, den efter Karin Olofsdotter, bara tar upp ett livstykke och en gammal vadmalströja (ett jackliknande plagg med knäppöppning fram) kan inte ha inneburit att hon har gått helt utan särk, kjol och förkläde. En förklaring är att övriga kläder kan ha ansetts som så slitna att de varit helt utan värde.

I andra änden av skalan finns auktionen efter 30-åriga Barbro Månsdotter, där hela

77 klädesplagg ropades ut. Barbro välfyllda klädkistor gav henne stora möjligheter att variera sin klädsel med till exempel nio skänkar (midjekjolar), 14 förkläden och 12 särkar. Kläderna var både av hemtillverkade och köpta tyger, och högst värderat var en röd skänk av kläde (ett fint, köpt ylletyg) för sex silvermynt [1 riksdaler]. De röda plaggen är ofta de högst värderade i undersökningens bouppteckningar, och de har allmänt beskrivits som de mest högtidsbetonade (Cronholm 1757:44; Liljedahl 2011:25).

Styles menar att i det engelska 1700-tal som han har studerat ägde även de allra fattigaste personerna mer än ett ombyte (Styles 2007:35–37, 322). Detta är ett område som är svårt att studera, dels i och med det redan nämnda faktum att en bouppteckning som saknar kläder inte måste innebära att den avlidne inte hade några, dels eftersom samhällets allra fattigaste är de som i hög grad inte har fått någon bouppteckning upprättad efter sig. Vi vet mindre om dessa personer än om övriga samhällsgrupper, och även om vi skulle hitta gott om ombyten i samtliga tillgängliga bouppteckningar kan vi inte ens då vara säkra på att detta gällde alla grupper i samhället. Att studera det tillgängliga materialet för att avgöra om de flesta hade mer än ett ombyte låter sig dock göras med bouppteckningarna, vilket sker nedan. Vi kan också återvända till Karin Olofsdotters enstaka plagg i denna diskussion. Även om hon bör ha haft tillräckligt med kläder för att skylla sig håller jag det för troligt att hon inte hade två fulla uppsättningar av särkar, kjolar, livstycken och förkläden när så pass många av dessa plagg helt saknas i hennes bouppteckning. Vid en granskning av Styles resultat lämnar han en liten brasklapp, att de ombyten han argumenterar för möjligen inte utgjorde minst två plagg ur varje kategori av klädesplagg, utan snarare dubletter av ”många” slags plagg (Styles 2007:322). Men även detta är ett iögonfallande resultat, och för att kunna göra en säker tolkning av svenska förhållanden menar jag att ett mycket

större källmaterial, eller ett annat slags källmaterial, än mitt vore nödvändigt.

För att svara på ungefär hur mycket kläder som var vanligt i klädkistorna har auktionsprotokollen för de fullständiga auktionerna genomsökts efter innehavarnas möjlighet att göra ett fullständigt ombyte. Här har skor, näsdukar, vantar, silkesdukar och andra tillbehör uteslutits, för att ge möjlighet att fokusera på garderobens stomme. Denna menar jag utgörs av de större plaggen: särkar, skjortor, kjortlar, skänkar, byxor, livstycken, tröjor och förkläden. Flera av dessa, till exempel livstycke och tröja, användes inte samtidigt, och den som ägde ett av vardera hade därmed ett ombyte för överkroppens yttre lager.

Vid en jämförelse mellan klädinnehaven är det tydligt att det fanns en strävan att kunna byta kläder, för hela kroppen. Det finns några protokoll med ”luckor” i garderoben, där det saknas något enstaka plagg för att ägaren ska kunna byta alla kläder, men det är först när de större klädinnehaven studeras som det går att observera att ett viss slags plagg dominerar i antal. I de mindre sterbhusen finns i de flesta fall en jämn fördelning, med minst två plagg ur varje kategori. Så om Styles menar att de allra fattigaste hade kompletta ombyten eller ej även gällde för den blekingska landsbygden på 1780-talet får vara osagt, men materialet pekar på att det i allmänhet fanns en strävan hos människor att kunna variera hela sin klädsel. En diskussion Styles inte tar upp är vad denna potentiella variation innebar på 1700-talet, och det är mycket möjligt att de engelska förhållandena skiljer sig mot de svenska i detta avseende. Idag byter de allra flesta svenskar (och säkert engelsmän också) sina kläder om inte varje dag, så många gånger per vecka för att alltid ha rena plagg. Vi varierar vårt utseende dag för dag, men de klädinnehav jag har studerat användes på ett annorlunda sätt. Att en person hade två livstycken innebar inte att hon bytte mellan dem beroende på vad hon kände för att ha på sig på morgonen. Troligen var ett av livstyckena

nyare än det andra, och användes främst vid kyrkbesök eller andra högtidliga tillfällen. I detta fall lär hon ha haft det ena, mer vardagliga livstykke på sig de flesta dagarna under året. Möjligheter till att göra ett ombyte gällde alltså inte att variera klädseln i vardagen, utan att kunna göra skillnad mellan vardag och högtid. Signalvärdet i denna möjlighet ska inte underskattas, och oavsett om klädbyte skedde dagligen eller bara inför särskilda tillfällen visade samma sak: att bäraren ägde kläder som räckte till mer än bara basfunktionerna att skydda och skyla sig. Ombytet visade att bäraren också kunde anpassa sig till mer än ett sammanhang (Lönnqvist 1972:334; M. Ulväng 2012: 166).

Sociala skillnader i kläddinnehavet

För 31 av sterbhusen i undersökningen gäller att personerna, trots skilda ekonomiska förutsättningar, i stor utsträckning varit en del av ett gemensamt (bonde)samhälle. Det återstående sterbhuset tillsammans med ett specifikt exempel ur majoritetsgruppen i källmaterialet gör dock jämförelser mellan olika samhällsgrupper genomförbara.

I början av 1780-talet dog två unga män i Östra härad, som med största sannolikhet inte hade något alls med varandra att göra förutom ett stort klädintresse. Det sistnämnda syns tydligt i de protokoll som förtecknar auktionerna efter Råfsmåladrängen Gumme Andersson och apotekarstudenten Johan Gabriel Springer. Deras kläddinnehav skiljer sig också på många punkter, och det är uppenbart att kläderna är tänkta att användas i helt olika miljöer.

I april 1782 dog Gumme Andersson bara 26 år gammal av tärandesjuka. Gumme var dräng, troligen på sin äldre bror Håkans gård. Han var vid sin död ännu ogift, men lämnade sju hel- och halvsyskon som arvingar. Att syskonen istället för att dela upp föremålen sinsemellan lät auktionera ut hela Gummes lämnade lösöre förefaller som en rimlig hantering. De 39 utropen värderades till knappt 15 riksdaler, och av dem utgjorde en tredjedel

olika klädesplagg. Bara tre andra auktioner hade en högre andel kläder. Gummes boupp-teckning ger bilden av en ung man utan eget hushåll, men som troligen var i färd med att skaffa sig de saker som behövdes för att bilda ett eget hem. Den unge mannens klädintresse kan avläsas i det varierade kläddinnehavet som också kompletterats med en del silverknappar och -spännen. Gumme hade bland annat fyra par byxor, fem tröjor, två livstycken av olika köpetyger (livstykke är ofta ett kvinnoplagg men i detta fall är det en mansväst), en hatt, tre skjortor, en silkesnäsduk och ett par knästrumpor av silke. Även om antalet plagg inte är exceptionellt så sticker köpetygerna ut jämfört med övriga allmogemän i materialet. Gumme kan ses som ett exempel på det väl beskrivna fenomenet att unga, lönearbetande människor dels kunde vara relativt resursstarka och som sådana introducera nya moden i en bygd, dels bygga den garderob de skulle komma att använda mycket länge (Liby 1997:78; Ehn 1989:69–70; M. Ulväng 2010:209). Under det sena 1700-talet var kläderna ännu av så god kvalitet att Gumme mycket väl kunde förvänta sig att de kläder som införskaffades under åren som ung vuxen skulle komma att hålla, om inte livet ut så i flera årtionden och det är fullt möjligt att han fick betalt i lönekläder.

I juni 1783 avled den tidigare nämnde Johan Gabriel Springer 23 år gammal. Han hade då lämnat apotekarstudierna och vårdats en tid på sin brors gård norr om Rödeby. Likt Gumme var Johan Gabriels enda arvingar de vuxna syskonen. Och precis som i Gummes fall bestod en stor andel av Johan Gabriels lösöre av kläder, men var mer omfattande i antal. Auktionen utgjordes av 118 utrop, och de 62 klädesplaggen är det näst högsta antalet i undersökningen. Värderingen av lösöret är dock en av de sex lägsta, vilket bland annat förklaras av att flera av de många böckerna värderats mycket lågt. Värderingen av kläderna har också påverkat utropens snittvärde som stannar på jämförelsevis låga 0,24 riksdaler. Det finns

en grupp högt värderade kläder och därutöver en fallande skala ner till ett par bandrosor vars värde anges till bara tre ören. Johan Gabriels efterlämnade lösöre vittnar om en ung man med helt andra förutsättningar än undersökningens övriga 31 avlidna personer. 34 utrop gäller böcker, och utöver dem är det de nämnda kläderna, spännen, knappar, några skrin och askar som tillsammans med några mer iögonfallande utrop, som en värja med gullstång, en piska och en kokard (bandrosett), utgör det samlade lösöret. Johan Gabriel ägde inga föremål som på något vis tyder på förberedelser för att bilda ett eget hushåll, och hans ekonomiska beteende har också det varit ett helt annat än Gummes. Det rör sig inte om stora utsvävningar, men utöver skulder till brodern för omvårdnad under sjukdomstiden har Johan Gabriel också lånat kontanter av honom, och har utöver det bland annat en skuld till en skomakare i Stockholm.

Johan Gabriels klädinnehav var varierat, och av flera plaggtyper hade han många ombyten. Den största skillnaden mot övriga är de kompletterande plaggen; i bouppteckningen finns bara två par byxor varav ett par ingår i den tidigare nämnda klädningen, vilket kan jämföras med Gummes fyra byxpar. Den världsvane apotekarstudenten hade i stället samlat på sig åtta par strumpor av olika material, sex nattkappor (en löskrage, liknar ett löst skjortbröst), varav en var spetsprydd, två långa halsdukar av bomull, en florchalsduk och två skärp, där ett var av svart silke.

Det har inte gått att avgöra var Johan Gabriel bedrivit sina studier men han måste ha gjort det i stadsmiljö och i sociala sammanhang som krävt ett helt annat yttre än vad som förväntades på landsbygden. Han hade visserligen påkostade plagg som bör ha utgjort hans basgarderob, men han behövde också kunna variera sig och har genom de många kompletterande plaggen kunnat göra det. I de sistnämnda har han satsat mer på mängd och variation än att varje plagg skulle ha ett högt värde. Denna värdemässiga varia-

tion kan också återfinnas i hans innehav av knappar och spännen, där dels auktionens högst värderade föremål utgörs av kosspännen för 10 silvermynt (ca 1,7 riksdaler), dels flera uppsättningar med olika knappar som troligen mest varit av nipperkvalitet.

Christer Ahlberger pekar på hur bönderna under industrialiseringens framväxt visserligen drog stor fördel av de nya ekonomiska möjligheterna som bjöds, men att detta inte ledde till att de *förborgeligades* utan snarare att denna process under 17- och 1800-talen var ett *förbondeligande* med en ökad klassmedvetenhet inom den grupp de självägande bönderna utgjorde, där de såg fördelar med att förtydliga skillnaden mellan dem som grupp och andra grupper, både uppåt och nedåt (Ahlberger 1996:127). Med detta fjärrmande från landsbygdens mindre bemedlade (och stadens rika borgerskap) kan hierarkin *inom* en grupp vara lika viktig att skapa eller upprätthålla, som hierarkin *mellan* grupper.

Även andra forskare menar att bondebefolkningen skapade sig egna kulturella uttryck enligt sina förutsättningar och behov för att skilja gruppen både uppåt och nedåt, där man visserligen kunde låna in delar av det borgerliga modet, men utan att för den delen sträva mot att rakt av kopiera den högre samhällsklassens estetik. Tvärtom riskerade den som klädde sig alltför utsvävande att väcka åtlöje. Det gällde att anpassa sin konsumtionsnivå till vad som uppfattades som passande inom nätverket (Andersson 2009:190; M. Ulväng 2012:30; Rasmussen 2010:61). Det finstiltla är svårläst för klassresenären, och avslöjar en oförmåga som inom modet avläses av en betraktare som vulgaritet. Bourdieu kallar detta Don Quijote-effekten, en talande liknelse för den som gör allt för att passa in, men som inte har nyckeln till hela situationen. Genom smak, som regleras genom uppväxt och inte biologi, upprätthålls makt- och stathierarkier. I ett socialt sammanhang förväntar de som deltar i det att den personliga fasaden ska stämma med manéret (Holmberg

2008:171, 210–213). När en persons yta och beteende inte stämmer överens skapas nervositet, och det personen önskade förmedla med sin yta uppnås inte. Johan Gabriels svarta klädning är den enda i materialet och hur den såg ut går inte att avgöra med den sparsmakade informationen i bouppteckningen, men en möjlig anledning till att den förblev osåld på auktionen är att dess snitt kan ha skilt sig för mycket från vad som ansågs gångbart på den blekingska landsbygden. Om någon i trakten hade köpt den på auktionen skulle vederbörande riskerat att inte bli beundrad för sina dyra kläder utan betraktad som någon som inte förstod sig på vad som är lämpligt för hens plats i världen.

Kläder på auktionerna

Av undersökningens 3136 utrop utgör kläderna 770, eller en fjärdedel. På de enskilda auktionerna såldes mellan 77 och noll plagg, med ett medeltal på 24. Genomsnittet dras upp av att ett fåtal auktioner innehåller väldigt många plagg, vilket avspeglas i att medianvärdet stannar på 20,5 plagg.

I de fullständiga auktionerna utgör kläderna 23 procent av utropen, att jämföra med de partiella auktionerna där någon form av urval har skett och där kläderna i stället utgör 29 procent av utropen. Värderingen av klädernas andel i de fullständiga auktionerna spänner från 6 promille till 71 procent. När extremerna i båda ändarna av skalan utesluts landar i stället spannet mellan 6 och 29. Medelvärdet är 13 procent och medianvärdet 8, men eftersom jag inte har studerat de sängkläder och linne som Erikson har inkluderat i sina siffror så går det inte att jämföra uppgifterna rakt av. Innehållet i mitt material pekar dock på att förhållandena i Östra härad och Eriksons Västmanland påminner om varandra, och det är möjligt att fastslå att klädernas (och hemtextiliernas) värde var en betydande andel av landsbygdsbefolkningens lösöre.

Att ett plagg beskrivs som gammalt påverkar priset negativt, men även gamla plagg

kunde fortfarande vara värda väsentliga summor. I de fall ett plagg i en förteckning följs av ett annat som beskrivs som ”ett dito gammalt” är det möjligt att se en skillnad i värde mellan plagg som är jämförbara i utseende, material och kvalitet, men där ålder eller skick skiljer dem åt. I de fall vi står inför ett nytt och ett gammalt plagg av samma slag kan det i vissa fall gå att utläsa ungefär vad degraderingen i skick innebar för värdet, men också att ett gammalt plagg kunde vara värt mer än ett nytt av sämre kvalitet. Barbro Månsdotter lämnade en mängd kläder efter sig, bland annat flera olika förkläden. Ett var av sits (fint, ofta mönstertryckt bomullstyg) värderat till 3 silvermynt, varefter på nästa rad i förteckningen angavs ”1 do gam” med värdet 1 silvermynt och 16 ören, alltså precis halva värdet av det nya. Efter det gamla förklädet förtecknades ”1 do trökt”, alltså ytterligare ett förkläde, denna gång med tryckt mönster. Alla tre nämnda förkläden var av köpetyg, men det tryckta värderades till bara ett silvermynt och det som betecknades som gammalt ansågs alltså ändå som värt mer. Bouppteckningsmannens värdering höll dock inte hela vägen på auktionen, och det gamla förklädet inbringade ett lägre pris än det tryckta. Jag menar att förhandsvärderingen ändå säger något av betydelse, där det inte var självklart att ett gammalt plagg hade ett lägre värde än ett nyare beroende på andra kvaliteter.

Sex av auktionerna har innehållit inga eller mycket få plagg, inte förtecknat värdering för kläderna eller haft många osålda plagg och har därför uteslutits ur följande beräkningar. På 15 av de kvarvarande 26 auktionerna var klädernas värde mer underskattat i bouppteckningen än värdet för hela lösöret, och på 11 var förhållandena omvända. I genomsnitt är klädernas värde angett till 40 procent under det pris de sedan såldes för, vilket är exakt samma som för hela lösöret.

I tabell 1 redovisas undervärderingens intervall, som visar att undervärderingen av

Tabell 1. Undervärderingen av hela lösöret respektive undervärderingen av kläderna i sterbhusauktioner från Blekinges Östra härad 1778–1783.

Källa: Bouppteckningar, Östra härad Blekinge.

Undervärdering	Hela lösöret (inklusive kläder), antal auktioner	Kläder, antal auktioner
<0%	1	
<0–19%		2
<10–29%	6	5
<30–39%	8	5
<40–49%	11	7
<50–59%	5	7
<60–69%	1	

kläderna är något mer utspritt, samtidigt som undervärderingen för hela lösöret i flera fall håller sig närmare genomsnittet på 40 procent. Sammantaget kan ändå sägas att kläderna inte sticker ut och att den undervärdering som kan observeras är ungefär samma för kläderna och för hela lösöret. Min slutsats är att marknadsvärdet i och med att felet ligger så nära genomsnittet, kan klädernas marknadsvärde användas som en indikator för hur mycket en bouppteckningsvärdering i sin helhet underskattat marknadsvärdet. Särskilt lämpligt vore det att i ett större material, som diagram 2 visar, påvisa att skillnaden inom en enskild bouppteckning i vissa fall kunde vara ganska stor.

Kläder som dragplåster

Artikeln inleddes med ett besök i Säby i Ramdala socken och avslutas på samma ställe. Ingrid Svensdotter, som dog 37 år gammal, var av allt att döma mitt uppe i livet när det abrupt tog slut. Hon tillhörde ett välbesuttet bondehushåll, hade tre barn mellan 15 och 5 år och avled i hastig feber. Att Ingrid var i full verksamhet går att avläsa i hennes omfattande klädinnehav som utgjordes av 49 plagg, som ropades ut på den partiella auktion som hölls efter hennes död. Ingrids klädkistor var välfyllda och kan stå som exempel på hur kläderna kunde fungera som dragplåster till en auktion. De sammanlagt 115 utropen värderades till 45 riksdaler och auktionen inleddes med att alla Ingrids kläder ropades ut. Först av allt såldes ett plagg

som kort och gott betecknades som ”en röd skiört” och värderades till 24 silvermynt (4 riksdaler). Ingrids röda skiört var sannolikt en livkjol (ett ålderdomligt kvinnoplagg med livstycke och kjol hopsytt av den typ som visas i bild 2) och bouppteckningsmannens kortfattade beskrivning till trots måste detta plagg ha varit något alldeles särskilt då det näst högst värderade plagget i bouppteckningen är ett blått silkesförkläde för sex silvermynt (1 riksdaler). Källorna är sorgligt nog sparsmakade på uppgifter om klädernas utseende. I fallet med Ingrids skiört är det extra frustrerande att inte få veta mer. Ett ögonkast på kolumnen för försäljningspris kan avslöja att även om värderingen på förhand var hög, så underskattades det marknadsmässiga värdet kraftigt. Efter vad som verkar ha varit en rafflande budgivning gick plagget till Nils

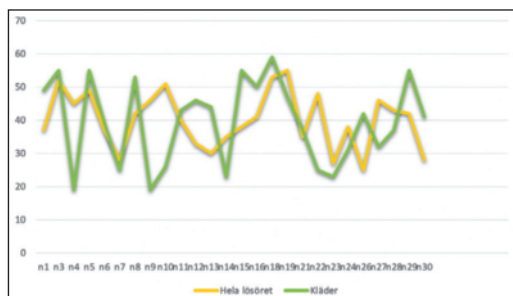

Diagram 2. Undervärderingen av hela lösöret respektive undervärderingen av kläderna i 26 sterbhusauktioner från Blekinges Östra härad runt 1778–1783, visat i procent.

Källa: Bouppteckningar, Östra härad i Blekinge.

2. Livkjol från Listers härad i Blekinge i Nordiska museets samling, visad bakifrån. Liv av blommig sidenbrokad kantat med knypplad guldspets och sidenband, kjol av röd rask kantad med sammets- och sidenband. Rask är ett tunt köpetyg av ylle med vaxad yta och kan inte tvättas utan att förlora i utseende. Foto: Bertil Wretling, Nordiska museet. Föremålsnummer: NM.0099151.

Svensson i Torstäva, som betalade över 11 riksdaler för detta praktplagg.¹⁰ För att få ett begrepp om de ekonomiska proportionerna kan påpekas att bouppteckningens värdering av Ingrids hela och omfattande lösöre låg på 104 riksdaler, vilket är undersökningens fjärde högst värderade sterbhus.

Ur auktionsprotokollet kan utläsas i vilken ordning auktionen förrättades, och det är uppenbart att Ingrids kläder var huvudattraktionen. Först gjordes en bouppteckning på det fullständiga lösöret där gångkläderna förtecknades sist. Precis före klädförteckningen tog dock bouppteckningsmannen en paus och skrev: ”Afledne hustruns gångkläder lät wederbörande oskiftade till den mestbjudande försälja som nu specificerades nämbli.” Sedan vidtog försäljningen av kläderna, mitt i bouppteckningen, på ett sätt som inte förekommer i någon annan av de 32 auktionerna. Allmänt är annars att bouppteckning och

auktionsprotokoll följer efter varandra, eller att bouppteckningen och auktionen löper parallellt i sin helhet. Denna hybridform förekommer bara i detta fall.

Auktionen inleds alltså med Ingrids praktplagg där budgivningen rusar i väg. Efter det röda skiörtet följer så ytterligare 48 utrop som tecknar en bild av en mycket välklädd kvinna. I slutet av auktionen såldes också några andra föremål: en järnskodd vagn, några möbler, ett par tröjspannen och en tvärsadel. Därefter vidtas de vanliga procedurerna där utgifter för förrättningen förtecknas varefter arvskiftet genomförs och barnen tilldelas en lott av det lösöre som blev kvar efter den inledande auktionen. Efter arvskiftet återupptogs auktionen för försäljning av barnens lott.

De sammanlagda utropen var värderade till 45 riksdaler, men såldes för 89. Kläderna värderades till knappt 15 riksdaler men inbringade 32,7, vilket innebär att klädernas värde har skattats till 55 procent under det faktiska marknadsvärdet. En stor del av ökningen står det röda skiörtet för, men det finns många andra plagg som också ökar till mer än dubbla priset jämfört med värderingen.

På auktionen syns tydliga skillnader i köparnas köpmönster, främst vad gäller könsfördelningen. Av de 49 utropen av kläder ropades 16 in av kvinnor, och antalet köpare var 9 kvinnor och 21 män. Här utgjorde kvinnorna alltså 30 procent av köparna och köpte 33 procent av de kläder som ropades ut. Av de 66 utrop från båda delauktionerna som inte rörde kläder var det bara ett som ropades in av en kvinna: änkan Elin från Senoren ropade in ett träfat för två silvermynt och tre öre. Det är uppenbart att de kvinnor som besökt auktionen var där med anledning av de kläder som skulle säljas. Inte ens de 15 hemtextilierna som ropades ut från barnens lott lockade tillräckligt för att kvinnorna skulle bjuda tillräckligt högt, och dessa föremål gick alla till manliga köpare.

Förloppet i protokollet pekar på att auktionen hade planerats noggrant med avseende på

ordningen i vilken föremålen ropades ut. Vid bouppteckningstillfället var det redan avgjort att alla Ingrids kläder skulle säljas på auktionen, men det var inte bestämt vilka föremål som skulle tilldelas barnen och därefter säljas. Innehållet i barnens lott var lika varierat som lösöret i övrigt och bestod ungefär av en tredjedel av samtliga föremålskategorier. Det fanns alltså inget däri som bör ha varit mer eller mindre lockande än på vilken annan auktion som helst. Med kläderna var det däremot en helt annan sak. Jag menar att Ingrids omfattande klädinnehav i allmänhet, och det röda skiörtet i synnerhet, måste ha varit väl kända på bygden i hennes livstid och att den anmärkningsvärt höga prisökningen på det redan högt värderade plagget visar på att hennes kläder har fungerat som ett dragplåster till auktionen. Att auktionen har planerats med kläderna i centrum är också ett tecken på att de som deltagit i att arrangera den har varit medvetna om klädernas betydelse vid detta tillfälle.

Ingrids kläder var anmärkningsvärda, men hennes auktion är långt ifrån den enda där det är tydligt att försäljningen kretsar runt kläderna. Som jag tidigare visat så hanteras kläder specifikt på ett eller annat sätt i nästan alla bouppteckningar och jag menar att kläderna var mycket viktiga för auktionernas dragningskraft. Seija Johnsson har undersökt finska arvskiften med fokus på kläder och funnit att även där kunde kläderna vara så attraktiva att de i sig var anledning till att hålla auktion efter ett dödsfall (Johnsson 2012:338–340). Kläderna uppvisade en mycket större variation än andra slags föremål; hushållsredskap och hemtextilier kan inte ha skilt sig särskilt mycket åt mellan auktionerna, men när det gäller kläder fanns det oftare en möjlighet att få se något nytt eller särskilt vackert.

Sammanfattning och slutsatser

Auktionsprotokoll är ett underutnyttjat källmaterial som tidigare historisk forskning om kläder och klädkonsumtion ägnat sig åt i liten

omfattning. Den här undersökningen visar på den bredd av frågor som kan besvaras av ett sådant material, och hur det kan fördjupa vår kunskap om landsbygdens konsumtionsmöjligheter. Målsättningen med projektet har varit att belysa vikten av auktionshandeln för det sena 1700-talets allmoge, med tyngdpunkt på klädernas betydelse i ett konsumtionshistoriskt perspektiv. Studien visar att det i Blekinges Östra härad under undersökningsperioden var praxis att om en auktion genomfördes i samband med ett dödsfall upprättades och inregistrerades auktionsprotokollet som en del av bouppteckningen. En liknande praxis finns inte känd från andra delar av Sverige.

Anledningen till att auktionera ut sterbhusets lösöre kunde bero på skuldsättning, men det var bara ett skäl bland flera, vilket tidigare forskning inte har visat. Flera sterbhus i undersökningen var visserligen djupt skuldsatta, vilket i dessa fall lär vara anledningen till att hålla auktion. Men, det är tydligt att det också var vanligt att helt skuldfria bon såldes, eller bon där skulder fanns men till betydligt lägre summor än värdet på de varor som valdes ut till försäljning. Att en auktion hölls efter ett dödsfall ska alltså inte i sig tolkas som att hushållet var skuldynt. Anledningen kan i stället ha varit av praktiska skäl, till exempel att föremålen inte längre behövdes i hushållet eller att det fanns behov av att frigöra kontanter av annan orsak. För de avlidna som inte efterlämnade en make eller maka kan motivet också ha varit att förenkla arvskiftet av lösöret, vilket vi kan observera i de fall unga män efterlämnat vuxna syskon som arvingar.

Att värderingar i bouppteckningar underskattar föremålens marknadspris är väl känt sedan tidigare, och denna undersökning stöder den nyare forskning som visat att skillnaden kan vara större än de 20–30 procent som tidigare varit en vanlig uppskattning. Att det undersökta materialet i ett och samma dokument anger värdering och försäljningspris ger en tidigare ej använd möjlighet att göra direk-

ta jämförelser mellan dessa uppgifter. I denna undersökning ligger bouppteckningarnas angivna värden på i genomsnitt 40 procent av försäljningspriset, och i 78 procent av auktionerna är undervärderingen mer än 30 procent. I och med att undervärderingen är genomgående bör denna ha varit väl känd även i sin samtid. Detta samspekar med att man har valt ut föremålen till de partiella auktionerna med omsorg, då det finns exempel där de utropade föremålens värdering är lägre än sterbhusets skulder, men i slutändan säljs för strax över skuldens nivå. De stora skillnaderna mellan värdering och faktiskt värde pekar också på att en stor försiktighet generellt bör iakttas vid användandet av bouppteckningar som källa till studier av varors historiska värden.

I ett samhälle med strikt begränsad tillgång till konsumtionsvaror var det sena 1700-talets auktioner viktiga för landsbygdsbefolkningens möjligheter att köpa varor, inte minst kläder. Efterfrågan på alla slags varor var hög, vilket i denna studie märks tydligt i den stora åtgången på auktionerna där i princip allt som ropades ut blev sålt, och till ett högre pris än varorna värderats till. Prisökningen gäller i lika stor omfattning för auktionerna med ett lågt antal köpare och få köpare har alltså inte inneburit att priserna har hållits låga. Detta är ett tecken på auktionernas stora betydelse för att förse landsbygdens befolkning med varor.

Kläderna skiljer sig från övriga föremålskategorier på flera sätt. På de partiella auktionerna såldes i allmänhet alla kläder, samtidigt som man behöll en del av lösöret ur övriga kategorier, även hemtextilier. I de fall kläderna inte såldes, eller i hög grad saknas i bouppteckningarna, omnämns de ofta och en förklaring till vad som hänt med dem anges. Detta sker inte med några andra föremål, men kläderna lyfts fram i materialet till och med när de saknas. I bouppteckningarna kommer kläderna ofta efter både sängkläder och linnen, men i de separata auktionsprotokollen förekommer det i flera fall att de i stället har fått inleda hela auktionen. De stora värden

som kläderna inbringade pekar på att auktionernas betydelse för landsbygdsbefolkningens tillgång till kläder var stor. Kläderna tar större plats på auktionerna än i bouppteckningarna, och protokollen ger intryck av att de varit viktiga delar av auktionerna. Kläderna var de varor som i störst utsträckning lockade kvinnliga köpare och kunde i högre grad än vad som tidigare varit känt, som ingen annan föremålskategori, fungera som ett dragplåster till en auktionen.

Christina Dackling, fil. master. Historia
Ingelstad

Nyckelord: auktion, konsumtionshistoria, begagnade kläder, landsbygd, bouppteckning

Noter

- 1 Artikeln bygger på delar av min masteruppsats (Dackling 2021) som är tillgänglig i fulltext i Diva. Av utrymmesskäl är texten kraftigt förkortad, och delar av undersökningen som behandlar auktionernas aktörer, köns- och sociala skillnader samt de praktiska arrangemangen runt auktionerna har här uteslutits.
- 2 Värdet av 2 daler silvermynt 1778 motsvarar köpkraften av 141 kronor år 2022, men motsvarade betalning för lika lång arbetstid som 3977 kronor idag (<http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>; Edvinsson & Söderberg 2011:270–292). I materialet används olika valutor där jag genomgående använder termerna riksdaler för riksdaler banco, och silvermynt för daler silvermynt. I det senare valet har jag fokuserat på textens läsvänlighet.
- 3 Totalt 37 bouppteckningar de aktuella åren innehåller auktionsprotokoll, 5 mycket svårästa har uteslutits ur studien.
- 4 Rimligen kan ännu flera sterbhus ha auktionerats ut, men utan att protokollen bevarats.
- 5 Förnamnet Bonde är dock ofta förekommande bland köparna.
- 6 I det tredje protokollet med många osålda föremål finns inga ledtrådar till varför det sticker ut jämfört med övriga auktioner.

- 7 Särken var ett skjortliknande plagg tillverkat av rakt skurna tygstycken som i allmänhet var det enda underplagget för både kvinnor och män. Min tolkning är att Ola har pantsatt plagget.
- 8 I källmaterialet benämns sidenplaggen genomgående som varandes av silke, trots att det senare i själva verket avser råvaran till ett sidentyg. Jag har valt att konsekvent använda mig av källmaterialets textila benämningar.
- 9 På bouppteckningslingo är den vanliga formuleringen ”1 do gl”.
- 10 Här återknyts till not 1, och frågan om jämförelser mellan olika tiders penningvärde. De 11 riksdaler som Ingrids röda skiört såldes för motsvarar 2022 köpkraften av 4675 kronor, men hisnande blir det först vid en jämförelse med hur lång arbetstid de 11 riksdalerna skulle ersatt idag: 11 riksdaler banco år 1778 motsvarade betalning för lika lång arbetstid som 131 252 kronor år 2022 (<http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>; Edvinsson & Söderberg 2011:270–292).

Referenser

Otryckta källmaterial

Landsarkivet i Lund

För Listers och Östra häradsrätters arkiv

Bouppteckningar 1780–1789

För socknarna Augerum, Jämjö, Kristianopel, Lösen, Ramdala, Rödeby, Sturkö, Torhamn

Död- och begravningsböcker i respektive kyrkoarkiv

Elektroniska källor

<https://rl.se/kalender> 2021-04-20

<http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm> 2022-03-29

Tryckta källor och litteratur

Ahlberger, Christer 1996: *Konsumtionsrevolutionen*. Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet.

Andersson, Gudrun 2009: *Stadens dignitärer: den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770*. Stockholm: Atlantis.

Bergman, Ingrid 1980: *Bruk och återbruk: Återanvändning av gamla kläder i bondesamhäl-*

let. Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok.

Bringéus, Nils-Arvid 1977: *Bouppteckningar som etnologisk källa*. Lund: Signum.

Brismark, Anna & Lundqvist, Pia 2010: *Före lanthandelns tid? Förutsättningarna för och förekomsten av handel på den svenska landsbygden före 1846 I: Kommers: historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.

Cronholm, Christopher 1757/1976: *Blekinges Beskrivning. Författad av Christopher Cronholm 1750–1757*. Blekingia (Vekerum).

Dackling, Christina 2021: *Allmogens second hand: Auktioner och kläder på 1780-talets blekingiska landsbygd*. Opublicerad masteruppsats: Linnéuniversitetet.

Edvinsson, Rodney, & Söderberg, Johan 2011: *A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008. Review of Income and Wealth*, vol. 57 (2).

Ehn, Wolter 1989: *Något om klädernas anskaffande. I: Mål och minnen: vänskrift till Sven Söderström 1988 från arbetskamraterna på ULMA*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.

Eldvik, Berit 2014: *Möte med mode: folkliga kläder 1750–1900 i Nordiska museet*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Erikson, Marja 2018: *Krediter i lust och nöd: Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län, 1770–1870*. Uppsala: Uppsala universitet.

Flygare, Iréne 2000: *Jord som framtida öde: uppländska familje- och egendomsrelationer under 1800-talet*. *Uppland årsbok*.

Gadd, Carl-Johan 1983: *Järn och potatis: jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Göteborgs universitet.

Hallén, Per 2009: *Överflöd eller livets nödtorft: materiell levnadsstandard i Sverige 1750–1900 i jämförelse med Frankrike, Kanada och Storbritannien*. Göteborg: Preindustrial Research Group.

Holmberg, Lars 2008: *Teorier om mode: stil som historiskt och teoretiskt objekt*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Hutchinson, Alan 2014: *Consumption and endeavour, Scandinavian Journal of History*, 39:1.

- Isacson, Maths 1979: *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala universitet.
- Johnson, Seija 2012: Nya, ärvda och testamenterade kläder i bouppteckningar: hur bondekvinnans klädeegendom utökades under 1700-talet. *Historisk tidskrift för Finland*. 2012(97):3, 327–347.
- Jonsson, Pernilla & Lilja, Kristina 2015: Strategier för krediter: begagnade kläder och textilier som värdebevarare och värdebärande i 1800-talets Västerås. *Historisk tidskrift*. 2015(135):3, [465]–500.
- Lemire, Beverly 1997: *Dress, culture and commerce: the English clothing trade before the factory, 1660–1800*. Basingstoke: Macmillan.
- Liby, Håkan 1997: *Kläderna gör upplänningen: folkligt mode – tradition och trender*. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Lilja, Kristina & Jonsson, Pernilla 2020: Inadequate supply and increasing demand for textiles and clothing: second-hand trade at auctions as an alternative source of consumer goods in Sweden, 1830–1900. *Economic history review*. 73:1.
- Liljedahl, Ulla 2011: *Folkligt dräktskick i Blekinge 1750–1850*. Kallinge: Ulla Liljedahl.
- Lundqvist, Pia 2008: *Marknad på väg: den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864*. Göteborgs universitet.
- Lönnqvist, Bo 1972: *Dräkt och mode i ett landsbygdsamhälle 1870–1920*. Helsingfors universitet.
- Lönnqvist, Bo 1974: Dräktforskning i fält: några arbetsmetoder. I: Svensson, Sigfrid (red.): *Folklig dräkt*. Lund: LiberLäromedel.
- Murhem, Sofia, Karlsson, Lars, Nilsson, Rasmus & Ulväng, Göran 2019: Undervaluation in probate inventories probate inventory values and auction protocol market prices in eighteenth and nineteenth century Sweden. *History of Retailing and Consumption*. 5:2, 87–110.
- Nylén, Anna-Maja 1971: *Folkdräkter ur Nordiska museets samlingar*. [Ny utg.] Stockholm: Nordiska museet.
- Rasmussen, Pernilla 2010: *Skräddaren, sömmerskan och modet: arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Uppsala universitet.
- Rasmussen, Pernilla 2015: Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830. *Historisk tidskrift för Finland*. 2015(100):4.
- Schön, Lennart 1979: *Från hantverk till fabriksindustri i svensk textiltillverkning 1820–1870*. Lunds universitet.
- Styles, John 2007: *The dress of the people: everyday fashion in eighteenth-century England*. New Haven: Yale University Press.
- Ulväng, Göran, Murhem, Sofia & Lilja, Kristina 2013: *Den glömda konsumtionen: auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- Ulväng, Marie 2010: *Bouppteckningen som livsgarderob. Något om kläder och köpmönster i Härjedalen på 1870-talet i Handelns historiska former 1600–2050*. I: *Kommers: historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Ulväng, Marie 2012: *Klädeekonomi och klädkultur: böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Uppsala universitet.
- Ulväng, Marie 2021: Tea, coffee or printed cotton? Farm households' consumption of goods in Northern Sweden, 1760–1820. *History of Retailing and Consumption*, 7:2, 137–161.
- Wottle, Martin 2010: What's new? Legal discourse on second-hand Goods in early nineteenth century Stockholm. I: *Modernity and the second-hand trade: European consumption cultures and practices, 1700–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

SUMMARY**The peasantry's second hand
Used clothes at rural auctions in 1780s Blekinge**

This article examines the access the people living in the countryside of the late 18th century south-Swedish district of Blekinge had to consumption with a focus on used clothes in the auction trade. Due to trade restrictions and the guild system, the peasantry's access to consumption of goods was generally severely limited and specifically even more so in the access to both new and used clothes.

Protocols of auctions attached to estate inventories is a vital source of information about when, why and how auctions were performed, and how clothes were a distinguished object cat-

egory in the holding of the peasantry families. As often as the estate would be sold as a whole, it would be sold in part and the clothes form a special category that are more often chosen to be sold as a whole than other items. The items put up for auctions would with few exceptions be sold, and to a higher price than the asking price. This shows that the demand for all kinds of goods was high on this limited market.

Keywords: auction, history of consumption, clothes, second-hand, rural probate records

Vägra döda, vägra värnplikt!

En studie av värnpliktsvägrarfrågan i kultur- och samhällsdebatten och inom fredsrörelsen i Sverige ca 1965–91

Henrik Brissman

Att vägra värnplikt blev under perioden 1960-till 90-talet en angelägen fråga för många unga män. Ställningstagandet till värnplikten och den egna medverkan gav en första inskolning i hur samhället fungerar och ett tillfälle till reflektion och diskussion kring samhällsvälgval, våld och icke-våld samt etiska och politiska frågeställningar, en inskolning i ett vuxenblivande. Värnplikt och värnpliktsvägran kunde väcka heta känslor och leda till intensiva diskussioner bland de unga män som kallades till mönstring för deras närmaste omgivning, och för samhället i stort.

Mitt syfte med denna studie är att undersöka och analysera diskussion och debatt kring värnpliktsvägrarfrågan i Sverige genom ett antal nedslag i aktuellt debattmaterial under perioden 1965–91 för att klarlägga vilka argument som figurerade. Syftet är även att visa på vilken typ av organiserade aktiviteter som värnpliktsvägrarrörelsen utförde under denna period.

År 1965 är en lämplig början på undersökningen eftersom frågan aktualiserades detta år.¹ Dels blev det ett tema för kulturdebatten, dels började allt fler söka vapenfri tjänst eller totalvägra. Året därpå, 1966, moderniserades lagstiftningen kring frågan. I början av 1990-talet minskade frågan dock i betydelse, då allt färre inkallades till militärtjänst bland annat till följd av kalla krigets slut. År 1991 upplöstes Sovjetunionen, vilket blev en officiell slutpunkt för kalla kriget, och samma år upplöstes även Vapenvägrarförbundet (den organisation som

främst drev frågan under denna tid). Därför är det meningsfullt att sätta slutpunkten för undersökningen vid detta årtal.

Frågeställningarna lyder: Vilka argument för eller emot värnpliktsvägran förekom i den offentliga debatten under perioden 1965–1991? Vilka organisationer engagerade sig i frågan och vilken typ av aktiviteter engagerade de sig i? Mitt material omfattar debattmaterial i form av monografier och antologier som täcker både *pro et contra* i debatten om värnpliktsvägran samt relaterar till den förhållandevis sparsmakade forskningen kring svenska förhållanden som berört frågan tidigare för den aktuella perioden. Mitt källmaterial består av offentliga publikationer som på ett eller annat sätt berörde frågan om värnplikt och värnpliktsvägran. Denna artikel kan betraktas som en pilotstudie, då ytterligare forskning kring värnpliktsvägrarfrågan behöver göras på svenskt material framgent avseende denna period.

Centrala begrepp

Ett centralt begrepp i forskningsprojektet är *ny social rörelse* (New social movement). Här ansluter jag mig till den definition som sociologen Peter Dickens gör. Dessa modernare eller nya sociala rörelser, som växer fram under 1960-talet, hyser ”postmaterialistiska” värderingar, det vill säga de nedtonar ”gamla” värderingar om materiell välfärd och ekonomisk rättvisa som bland annat drivits av arbetarrörelsen. Istället tilltalas de av ett mer

reflekterande förhållningssätt till frågor om livskvalitet och balans med naturen. De nya sociala rörelserna är mindre hierarkiska, och personliga relationer inom dessa värderas högre. Vi kan tala om en omvärdering av de äldre rörelsernas ideal, som till exempel arbetar- och nykterhetsrörelsen, om materiellt välstånd, bättre levnadsvillkor som gick hand i hand med industrisamhällets välsignelser (Dickens 1996:173). Vapenfriföreningen/Vapenvägrarförbundet i Sverige utgör en sådan modernare form av social rörelse med ursprung i 1970-talets alternativa rörelser vid sidan av de övriga freds-, miljö-, student-, kvinno- och gayrörelserna.

Frågan om värnpliktsvägran är förvånansvärt lite utredd i Sverige, särskilt under ovanstående period, vilket är anmärkningsvärt med tanke på att frågan tog relativt stor plats i den svenska offentligheten och hur den, på ett konkret och personligt sätt, berörde ett stort antal unga män i varje årskull, som tvingades ta ställning i en politiskt och moraliskt känslig fråga.² För svenskt vidkommande gällande den aktuella perioden kan dock nämnas nedanstående tre studier.

Etikern Ellen Larsson identifierar tre grupper av värnpliktsvägrare under det sena 1960-talet och det tidiga 1970-talet: en grupp som kännetecknas av pacifistisk internationalism och som vill ägna sig åt konstruktivt fredsarbete som till exempel u-landstjänstgöring under sin värnpliktstid; en grupp som avvisar tanken på ett småstatsförsvaret som orealistiskt men, istället för ett komplement till vårt nuvarande försvar, pläderar för ett så kallat folkförsvar utformat dels som ett gerillaförsvar, dels ett försvar av icke-våldskaraktär; en tredje grupp som utifrån en marxistisk samhällsanalys vägrar försvara en kapitalistisk nation som Sverige, men som kan tänka sig försvara ett socialistiskt samhälle. Dessa tre grupper utgjorde en övergripande kategori av ”politiska vägrare” (Larsson 1973:116).

Den första kategorin kan sägas vara den mest radikala ur ickevåldssynpunkt, och ur

denna grupps perspektiv var det väsentligt att kunna verka konstruktivt för att bidra till fred, rättvisa, social och ekonomisk utveckling, vilket bland annat kunde förverkligas genom u-landstjänstgöring under värnpliktstiden. Gemensamt för de tre kategorierna av ”politiska vägrare” är att de utgör en ny generation av värnpliktsvägrare under 1960- och 70-talen som främst vägrar av politiskt-ideologiska skäl snarare än av etiskt-religiösa skäl, och där betoningen på det individuella motivet förskjuts till det samhälleliga. Motiven till att vägra värnplikt kontextualiseras till ett mer omfattande ideologiskt ställningstagande och samhällsanalys. Särskilt den första gruppen av ”politiska vägrare” vill aktivt bidra till en värld som kännetecknas av fred och samförstånd, och där den tekniska forskningen och utvecklingen styrs om till civila ändamål istället för tillverkning av förstörelsevapen. Denna utopiska världsbild kan enligt denna grupp förverkligas genom att minimera de sociala och ekonomiska klyftorna i samhället samt genom att stödja freds forskning (ibid. 116f). De ”politiska” vägrarnas utgångspunkt i värnpliktsvägrarfrågan ligger i linje med vad som skulle kunna betecknas som en ny form av en ny social rörelse som tidigare nämnde Dickens har definierat, där de postmateriella och civilisationskritiska perspektiven är förhärskande.

Historikern Helena Ekerholms studie ser till förändringar kring vapenfrilagstiftningen och debatten kring denna i relation till manlighetsidealet under perioden 1965–78. Ekerholm menar att den traditionella höger-vänsterskalan spelade en underordnad betydelse för den förändrade synen på vapenvägran i Sverige, snarare utgjorde nya materiella villkor och ändrade behov inom försvarsmakten ett viktigt motiv. Nya arbetsuppgifter tillkom inom totalförsvaret, och det bereddes nya tjänster för de vapenfria. Vidare skall uppfattningen om mannens roll i samhället och dennes plikter ha förändrats under perioden på det mer idémässiga planet. Tre kategorier av vapenvägrare uppträder (även om det alltid förekom hybridformer

dem emellan), nämligen de religiösa, de politiska och de etiska. De religiösa har i princip alltid utgjort en relativt problemfri grupp för lagstiftarna, medan de politiska vägrarna i regel har varit illa sedda, då de ofta har uppfattats som ”kommunister”. De etiska vägrarna började under perioden utgöra en ökande andel, och de var ofta välutbildade och samhällsintresserade och motsvarade inte riktigt bilden av den samvetsömme vägraren, då de utifrån rationella argument kom att utmana dels mansrollen, dels bilden av militärmaktens roll som fostrare av unga män (pojkar) (Ekerholm 2014:31–62). Ekerholm behandlar frågan om vapenfri tjänst ur ett lagstiftningsperspektiv och kopplar detta till den samtida debatten, och hur den förändrade synen på mansrollen har inverkat på denna lagstiftning och därmed hur de vapenfrias position har förändrats.

Möjligen försköts de ideologiska aspekterna vad gäller den förändrade lagstiftningen kring vapenfri tjänst under 1960- och 70-talen, såsom Ekerholm menar, men ur värnpliktsvägrarnas perspektiv förstärktes snarare de ideologiska principerna. Dels uppstod en organiserad aktivism i slutet av 1960-talet, som skulle bli en provkarta på olika ideologiska schatteringar. Den klassiska vänster-höger-skalan kan endast delvis appliceras på värnpliktsvägrarfrågan, även om vänsterdebattörer och vänsterorganisationer engagerade sig i frågan till stöd för värnpliktsvägran, medan högerdebattörer, men även socialdemokrater, snarare försvarade behovet av ett traditionellt militärt försvar och att varje man i vapenför ålder ”gör sin plikt”. Den etiska, oftast pacifistiska, linjen kan däremot inte enkelt placeras längs med den traditionella politiska skalan, men den är likväl uttryck för ett politiskt och samhälleligt ståndpunktstagande.

Den traditionella mansrollen var definitivt under debatt under den aktuella perioden, som Ekerholm lyfter fram, men utifrån det rikliga material som jag tagit del av, lyser diskussioner om mannens roll, mansideal och försvarsfrågan helt med sin frånvaro. Snarare

är det argument kring våld och icke-våld samt rättviseaspekter som dominerar, delvis i enlighet med vänster-högerskalan, vilket kommer att visa sig i framställningen.

Även om skälen till den förändrade vapenfri lagstiftningen under 1960- och 70-talen främst handlade om nya behov inom försvarsmakten och om nya uppgifter för totalförsvaret behöver inte denna förändring stå i motsats till den glidning i den ideologiska skalan som ägde rum inom värnpliktsvägrarkollektivet. Det ökade antalet politiska vägrare under denna period har snarare ökat med de allmänna politiska vänster- och civilisationskritiska vindar som blåste under dessa år samt ett allmänt ökat medvetande om de globala rättvisefrågorna i världen. Dessa korrelerade enbart delvis med framväxten av nya befattningar inom totalförsvaret, då allt fler röster höjdes inom värnpliktsvägrarorganisationerna om att de som kunde tänka sig att göra vapenfri tjänst borde erbjudas tjänstgöring inom till exempel bistandssektorn, vilket jag återkommer till längre fram.

Som Axel Ljungdahl visar kom antalet ansökningar om vapenfri tjänst åren 1967–76 att domineras av etiska vägrare redan från 1967 framför de religiösa vägrarna, och skillnaden dem emellan var som tydligast kring 1970 under den aktuella undersökningsperioden för att planas ut något fram till 1976, även om etikerna fortfarande var i flertal. Bland etikerna dominerade etiska och pacifistiska motiv 1967–1973, då de politiska motiven blev mest centrala. Motivet ”allmän negativ inställning mot krigsmakten” var dock under hela undersökningsperioden ett viktigt sådant, och kom att växa i betydelse 1973–76 för att tillfälligtvis bli det främsta motivet bland de etiska vägrarna 1973–75 (Ljungdahl 1980:90, 83). Märk väl att Ljungdahl gör en annan definition och uppdelning av etiska respektive politiska motiv, där politiska motiv utgör en del av kategorin etiska vägrare.

Som Jan Agrell visar var andelen beviljade ansökningar om vapenfri tjänst hög, drygt 89

procent 1967 för att kraftigt minska 1970 med drygt 25 procent, vilket förklaras med att antalet sökande med politiska motiv ökade kraftigt under denna period, vilket inte godkändes av Vapenfrinämnden, den nämnd som skulle pröva de sökandes motiv (Agrell 1974:5f).

Värnpliktsvägrarrörelsen väckte även säkerhetspolisens intresse, vilket ledde till en relativt intensiv övervakning av främst 1960-talets organisationer, vilket kriminologen Magnus Hörnqvist har visat (Hörnqvist 2002). Värnpliktsvägrarfrågans aktualitet i Sverige vid denna period sköt dock fart genom en konstnärlig aktion i Stockholm, vilket jag kommer att visa nedan.

Hammarbergs affisch och frågan om yttrandefrihet

I januari 1965 beslagtogs konstnären Jarl Hammarbergs affisch ”vägra döda, vägra värnplikt” på Galleri Karlsson i Stockholm. Aktionen rubricerades som uppvigling och Hammarberg dömdes enligt brottsbalken 16:5.³ Hammarberg utmanade tidens etablerade föreställningar om värnplikten och vilka budskap som i praktiken fick framföras i den svenska offentligheten. Genom aktionen behandlade konstnären en fråga som hade aktualiserats vid tidpunkten och som låg honom personligen varmt om hjärtat. Centrala principer om yttrandefrihet och frågan om uppvigling ställdes på sin spets, och som ett svar på polisingripandet framfördes flera sympatyttringar, bland annat ett upprop författat av 37 kulturpersonligheter, däribland Werner Aspenström, Karl Vennberg och Alf Sjöberg (Hörnqvist 2002:153). Händelsen föranledde även att debattantologin *Att vägra döda, att vägra värnplikt* (1965) publicerades och diskuterades i offentligheten vid tidpunkten. Författare och debattörer med olika ideologiska och intellektuella utgångspunkter debatterade frågan, och här finns skäl att nämna några av dessa. Antologin tog främst sin utgångspunkt i frågan om yttrandefrihet, medan författarna hade diversifierade

förhållningssätt till pacifism och antimilitarism som sådana.

Alvar Nelson, professor i straffrätt, var av uppfattningen att tanken om att få vägra vapen inte kan bekämpas med åsiktsförtryck, tvärtom måste andra principer än den religiösa samvetsbetänkligheten godkännas som tillräckliga för att få vägra vapen. Nelson erkände de pacifistiska organisationernas förmåga och vilja att genom mötesverksamhet och demonstrationer främja freden, avstå från våldet och ge förutsättningarna för den enskilde att bilda sig en personlig uppfattning i frågan (Nelson 1965:119ff). Författaren Jan Myrdal var ingen anhängare av pacifismen eller icke-våldsprincipen, då han uppfattade att våld kan vara outhärligt för de fattiga folken i deras kamp mot imperialismen. Däremot ville Myrdal försvara den enskildes rätt att vägra vapen som en protest mot statens tendens att inskränka medborgarnas yttrandefrihet (Myrdal 1965:80). Författaren och filosofen Lars Gustafsson kritiserade lagen om uppvigling som odemokratisk, och menade att staten inte kan förhindra opinionsbildning i frågor som den uppfattar som problematiska eller olämpliga. Åsikter som kan underminera statens existens kan inte förbjudas att få framföras med medel som kan definieras som odemokratiska. Om antidemokrater skall ha rätt att framföra sina åsikter måste även radikalpacifister få ges samma rätt (Gustafsson 1965:35ff). Den diskussion som fördes i antologin baserade sig på två mer eller mindre oförenliga principer om att å ena sidan slå vakt om den demokratiska statens rätt att skydda sig själv mot främmande makt och andra typer av hot och därmed tvinga minoriteter att lojalt följa de lagar som stiftas, å andra sidan tillåta minoriteter att uttrycka avvikande åsikter och låta deras handlingar följa sitt samvete.

Till följd av Jarl Hammarbergs konstnärliga aktion, sympatyttringarna kring Hammarberg och kritiken av åtalet mot konstnären samt den debattantologi som diskuterade

frågan, hamnade värnpliktsvägrarfrågan i offentligheten. Det nyvaknade intresset för frågan grundade sig dock i existerande politiska förändringar. Aktionerna och debatten sammanföll med Vietnamkrigets eskalering och etablering i den politiska debatten samt en allmän radikaliseringsprocess i olika samhällsfrågor. Den politiska vänstern, till vänster om socialdemokratin, förnyades och artikulerade nya samhällsprojekt som bland annat innebar ett ideologiskt ”medvetandegörande” och ett engagemang som omfattade solidaritet med tredje världens folk, freds-, miljö- och kvinnofrågor. Även frågan om värnpliktsvägran transformerades från att handla om en fråga om den enskildes rådbårkande med det egna samvetet till en fråga om vilket samhällssystem vi skall inrikta oss emot. Fler värnpliktsvägrare började vägra av politiska skäl mot slutet av 1960-talet, vilket innebar att frågan blev politiskt mer brännbar under dessa år.⁴

Värnpliktsfrågan och lagstiftningen kring vapenfri tjänst

Frågan kring värnpliktsvägran var dock inte på något sätt ny i den svenska samhällsdebatten. Under 1940- och 50-talen bedrevs propaganda mot värnplikten framför allt genom Världsmedborgarrörelsen. Inom Svenska freds- och skiljedomsföreningen och Svenska världsfredsmissionen arbetade man med att ta fram förslag kring hur villkoren och möjligheterna för dem som ville tjänstgöra utan vapen i hand skulle förbättras och utvecklas. Under sommaren och hösten 1963 genomförde Kommittén för icke-våldsaktioner en turné med demonstrationer mot värnplikt. Vid samma tidpunkt organiserade sig en grupp vapenfria värnpliktiga tjänstgörande vid Arlanda i vad som kom att kallas Vapenvägrarnas riksorganisation (VRO), vilken enligt utsago skulle fungera som en intresseorganisation för vapen- och värnpliktsvägrare. De vapenfrias intressen skulle tillgodas i samband med inskrivning och tjänstgöring, upplysning och opinionsbildning kring fredsfrågan

skulle föras. VRO skulle utgöra ett samarbetsorgan mellan olika organisationer. VRO verkade fram till mars 1968, då föreningens tillgångar överfördes till den så kallade Frigörelsefonden som handlades av Svenska freds- och skiljedomsföreningen och Världsfredsmissionen. Men det är i och med åtalet mot Jarl Hammarberg och den efterföljande kulturdebatten i offentligheten 1965 som frågans vikt ökade väsentligt (Hörnqvist 2002:153ff). Parallellt med att värnpliktsvägrarfrågan fick större betydelse i opinionsbildningen i och med den ökade radikaliseringsprocessen i samhället skedde även en del principiellt intressanta förändringar i lagstiftningen vid samma tidpunkt.

År 1966 infördes vapenfri tjänst i Sverige, som ett alternativ till värnpliktstjänstgöring för dem som hyste en allvarlig personlig övertygelse mot bruk av vapen mot annan person. Sedan 1943 hade förvisso en begränsad möjlighet funnits för värnpliktiga ”i djup samvetsnöd” att göra vapenfri tjänst, men det rörde sig dock främst om tjänstgöring inom krigsmakten, och prövningen av den sökande skedde inom den militära organisationen som krävde starka ”bevis” för dennes uppriktighet. Stark betoning på den sökandes skötsamhet och religiösa övertygelse lades i vågskålen för en eventuell beviljad ansökan. Men i och med 1966 års lagstiftning utökades väsentligt möjligheterna för de sökande att beviljas vapenfri tjänst på annan grund än den religiösa, och dessutom utökades möjligheterna att genomföra tjänsten utanför det militära försvaret. Lagen från 1966 kom att gälla fram till 1978, då ytterligare en mer generös tolkning av den sökandes grund kunde godkännas, och antalet verksamhetsområden utökades. Denna lag kom att gälla fram till 1995, då den ersattes av lagen om totalförsvarsplikt, enligt vilken vapenfri tjänst motsvaras av civilplikt. Inskrivna totalförsvarspliktiga kunde numera ansöka om rätt att vara vapenfri (Ekerholm, *ibid.*). Lagen om vapenfri tjänst var ett svar på förekomsten av de så kallade samvetsömna,

främst unga män som inte kunde förena sitt samvete med att bära vapen, de så kallade vapenvägrarna. De hade blivit fler under 1960-talet som en del av radikaliseringen av samhällsklimatet och det upptrappade kriget i Vietnam. Även värnplikts- eller totalvägrare förekom, det vill säga personer som inte kunde tänka sig någon form av plikttjänst, vare sig med eller utan vapen. Med andra ord ser jag i materialet en ökad pluralism beträffande den ideologiska utgångspunkten bakom beslutet att vägra värnplikt under 1960-talets andra hälft.

Värnpliktsfrågans organisering och politiska praktik

I september 1967 bildades Värnpliktsvägrarnas informationstjänst (VIT) med syfte att bevakna värnpliktsvägrarnas intressen samt ge råd och anvisningar om vapenfri tjänst. VIT omvandlades dock snart till Värnpliktsvägrarnas Centralorganisation (VCO), som höll sin första kongress i april 1968. VCO informerade om vapenfri tjänst, gav råd till blivande värnpliktsvägrare och gav ut skriften *Handbok för värnpliktsvägrare* samt antologin *Värnpliktsvägran en mänsklig rättighet*. VCO:s kongresser bevakades intensivt av säkerhetspolisen, och organisationens inriktning gick allt mer i vänsterradikal riktning. I samband med den andra kongressen i Linköping i maj 1969 fattades beslutet att VCO:s nya målsättning skulle vara att avskaffa såväl den gällande värnplikten som det militära försvaret snarare än att endast bedriva upplysning och driva opinion i värnpliktsvägrarfrågan. Under åren 1970–71 radikaliserades VCO ytterligare i antimilitaristisk och vänsterradikal riktning, och frågan om infiltration av försvarsmakten och värnpliktsorganisationer diskuterades. VCO existerade fram till 1972, och hade då transformerats från en organisation som bedrev opinionsbildning i värnpliktsvägrarfrågan till att arbeta för en revolutionär omvandling av samhället på antimilitaristisk och socialistisk grund (ibid. 167–173). VIT/

VCO:s utveckling 1967–72 präglar rätt väl den vänsterradikala transformation som det allmänna samhällsklimatet kännetecknades av under perioden. Pacifistiska strömningar hade svårare att göra sig gällande i förhållande till de olika marxistiska tankegångar och partibildningar som växte fram, och som i viss grad även kom att influera den allt starkare FNL-rörelsen. Värnpliktsvägrarfrågan, som initialt utgjorde huvudskälet till många engagemang, utvidgades till att omfatta en bredare diskussion kring antimilitarism och en grundläggande samhällsomvandling i socialistisk riktning. Frågan om infiltration av det militära försvaret, som aktualiserades i början av 1970-talet, innebar snarare ett avlägsnande från ursprungliga pacifistiska värderingar till revolutionära strömningar, där konsten att hantera vapen kunde motiveras i den politiska kampens förlängning.

Behovet av att informera, upplysa och bilda opinion i värnpliktsvägrarfrågan fortlevde dock, och 1974 grundades Vapenfriföreningen (VF), som utgjorde en lokalavdelning av Svenska freds- och skiljedomsföreningen i Stockholm, men som från 1984 omvandlades till en självständig organisation (Vapenvägrarförbundet, VVF) med syfte att driva informations- och stödverksamhet för presumtiva värnpliktsvägrare (vapen- och totalvägrare) samt lyfta upp frågan på den offentliga dagordningen. De båda svenska organisationerna rymdes dessutom inom en internationell rörelse med dess moderorganisation, War Resisters International (WRI), i spetsen, en organisation som fortfarande verkar i frågor om vapenvägran och icke-våld.

Opinionsbildning kring värnpliktsvägran i Sverige

En viktig uppgift för värnpliktsvägrarrörelsen blev att informera om vapenfri tjänst och totalvägran, och i förlängningen verka för dessa gruppers rättigheter och villkor. En annan central uppgift var att driva opinionsbildning kring försvarsfrågor där principer om

icke-våld och alternativa försvarsformer stod i centrum och därmed i praktiken ett annat samhällssystem. Att diskutera och debattera frågan var väsentligt liksom att upplysa potentiella vägrare om de möjligheter som stod till buds att söka vapenfri tjänst eller att totalvägra.

En annan uppmärksam aktion kring värnpliktsvägrarfrågan, vid sidan av Hammarbergs konstaktion 1965, var en flygblads- och broschyrutdelning som tre medlemmar i fredsföreningen PAX genomförde i september 1968 i Lund utanför inskrivningskontoret i Folkets hus. Materialet vände sig till de mönstrande på väg till inskrivningskontoret, och de flygbladsutdelande aktivisterna vände sig inte emot värnplikten som sådan utan mot den militära delen av värnplikten och pläderade istället för ett pacifistiskt försvarsalternativ, helt i samklang med idén om en ny social rörelse. En polispatrull dök dock upp och beslagtogs flygbladen, grep de tre misstänkta som fördes till polishuset för förhör. Nyheten om polisgripandet spreds dock snabbt i studentkretsar, där studentorganisationen SDS (Studenter för ett demokratiskt samhälle) kallade till ett möte kring yttrandefriheten. Ca 300 studenter slöt upp på mötet, där endast en minoritet var uttalade pacifister, men där samtliga var överens om att värna yttrandefriheten som de uppfattade hade kränkts i samband med polisgripandet. Mötet kom fram till att följande morgon tåga till Folkets hus för att demonstrera för de värnpliktigas rätt att ta del av en allsidig information om olika alternativ, pacifisters och andra gruppers rätt att informera och försöka påverka de mönstrande samt de värnpliktigas rätt till medinflytande över inskrivningsnämndens beslut om placering. Ett 80-tal personer tågade sålunda följande morgon till inskrivningslokalen i Folkets hus, varav ett 40-tal tog sig in i lokalerna där de öppnade ett möte, inrättade en symbolisk inskrivningsnämnd, där en diskussion inleddes om värnpliktsvägran och krigsmaktens roll i samhället. Efter ett tag anlände

polisen och utrymde lokalerna. Senare samma dag återvände dock demonstranterna till Folkets hus, denna gång uppskattningsvis ca 300 personer, där de möttes av en massiv poliskedja som efter en stund gick till angrepp mot demonstranterna. Fem demonstranter greps och fördes till polishuset. Senare samma eftermiddag gick mellan 700 och 800 studenter till polishuset för att kräva de fem gripnas frigivande, vilket framfördes via megafon utanför huset. Statsminister Tage Erlander (S) befann sig samtidigt i Lund i samband med invigningen av det nya sjukhuset, och en delegation studenter tog sig dit för att informera statsministern om händelserna under dagen. Ett tusental studenter fick höra Erlander förklara att det flygblad som orsakat åtalet, enligt hans mening, var helt ofarligt. Dagen därpå tågade ett 80-tal studenter till Folkets hus där flygbladet delades ut, och i samband med ett möte i Konsthallen kort därpå med ca 500 deltagare antogs en resolution ställd till regeringen, där man protesterade mot polisens ingrepp i yttrandefriheten och vad man uppfattade som ett brutalt tillvägagångssätt. Så småningom ägde en rättegång rum av de fem gripna, där en dömdes till fängelse och de övriga till stränga bötesstraff (SOU 2002:90 Den farliga fredsrörelsen, s. 274–277, *Brottmål 813/1968 vid Rådhusrätten i Lund: Försvartal och dom*, 1969:7–14).

Aktionen och dess rättsliga efterföljd samlades i en bok, vilket visar på frågans höga prioritering i den aktuella samhällsdebatten. Särskilt intressant att notera är vilket stort engagemang värnpliktsfrågan väckte i studentkretsar i slutet av 1960-talet. Ett viktigt skäl till detta menar jag är att frågan kunde knytas till en allmän diskurs om yttrandefrihet, en fråga som i sig kunde kopplas till under vilka villkor som alternativa perspektiv och opinionsyttringar hade att förhålla sig till i ett kapitalistiskt samhälle. Att yttrandefrihetsfrågan fick en sådan central plats i diskussionen om värnpliktsvägran visar på hur starka de postmaterialistiska värderingarna

var inom värnpliktsvägrarrörelsen, då viljan och ambitionen att framföra alternativa ståndpunkter var avgörande. I likhet med Hammarlunds konstinstallation 1965 hamnade yttrandefrihetsfrågan i fokus i samband med PAX-aktivisternas flygbladsutdelning vid mönstringskontoret i Lund 1968. Värnpliktsvägrarfrågan engagerade såväl pacifister som antimilitarister och socialister inom studentkollektivet, och i vissa fall kunde dessa olikartade ideologiska utgångspunkter knyts samman till en mer holistisk bild. I likhet med antologin som publicerades 1965 i anslutning till Hammarlunds konstnärliga aktion kunde värnpliktsvägran i sig grundas på ett flertal principer, där ett pacifistiskt förhållningssätt inte nödvändigtvis måste vara allenarådande. Ett antimilitaristiskt perspektiv kan grundas på tanken att ett militärt försvar i sig är orättfärdigt eller onödigt eller att tillförandet av resurser till försvaret är ohållbart. Ett sådant perspektiv innebär inte *per se* ett avståndstagande mot våld i nödsituationer eller i försvarssyfte mot en angripare. Beroende på vilket politiskt system eller samhälle som det militära försvaret kan tänkas beskydda kan ett antimilitaristiskt förhållningssätt till exempel innebära att ett kapitalistiskt samhällssystem inte kan anses vara legitimt att försvara. Huruvida ett samhälle skall försvaras med våldsmedel avgörs med andra ord av hur detta samhälle är beskaffat, enligt ett antimilitaristiskt förhållningssätt. Den pacifistiska hållningen innebär däremot ett avståndstagande från alla våldsmedel, inklusive de militära, men kan å andra sidan innebära ett bejakande av ett försvar med ickevåldsmetoder, till exempel ett civilmotståndsförsvar.

Ett perspektiv att anlägga på värnpliktsvägran var frågan om mänskliga rättigheter, vilket utgjorde utgångspunkten för antologin *Värnpliktsvägran – en mänsklig rättighet* (1969) redigerad av Per Kågeson.⁵ Ett femtontal författare, akademiker och konstnärer presenterade sin syn på frågan om värnpliktsvägran.

Per Kågeson och Anders S. Friberg lyfter

fram två intressanta aspekter kring värnpliktsvägran, att nya grupper av värnpliktsvägrare tillkommit och att Amnesty International bedömer värnpliktsvägrare, vilka döms till fängelse, som politiska fångar. Det sena 1960-talet hade inneburit en breddning av vägrarnas politiska preferenser: radikala kristna, socialister och eftervägrare (de som visserligen gjort värnplikt men som senare vägrar repetitions-tjänst). Kågeson och Friberg hävdar att myndigheternas behandling av värnpliktsvägrarna präglas av ”godtycke, inkonsekvens och olikhet inför lag” och de ”omänskliga och djupt kränkande” förhören kvarstår, vilket innebär att ”individerna blir i det närmaste rättslös när han hamnat i denna kafkabetonade värld” (Kågeson & Friberg 1969:10, 12).

Det (samhälls)politiska perspektivet hade ökat i vikt under 1960-talets andra hälft, och företrädde i antologin bland annat av skribenten och den blivande förläggaren Dan Israel. Det svenska försvaret är ett klassförsvar, och ett sätt att bekämpa en sådan modell är att vägra värnplikt. Huruvida det är riktigt att vägra värnplikt eller ej beror på den politiska situationen och vilket politiskt system som skall försvaras. Israel exemplifierar med det pågående Vietnamkriget och Kuba. Att som amerikansk medborgare delta i befrielsekampen på FNL:s sida hade inte utgjort något moraliskt problem, lika lite som att engagera sig i Castros gerillastyrkor. Att däremot strida för Batista hade varit fel, liksom att bekämpa FNL:s befrielsearmé i Nordvietnam. Den grundläggande skillnaden, enligt Israel, är vilken armé som bekämpar ekonomisk och social exploatering och vilken som har en samhällsbevarande funktion (Israel 1969:83, 93). En liknande ingång till värnpliktsvägrarfrågan hade även grafikern, författaren och debattören Bosse Gustafsson, som menade att om det uppstår ett nytt storkrig så småningom kommer det att handla om en kamp mellan fattiga och rika, mellan exploaterade och exploaterande. I den kampen kommer militärmakten att stå på de besuttnas sida, en

sida som möjligen kommer att segra i ett sådant krig, dock på orätt grund. Om medvetna värnpliktiga försvagar militärmakten genom att vägra vapen eller att göra ett dåligt arbete som soldat försvagas förhoppningsvis denna makt (Gustafsson 1969:110).

Tidpunkten för antologins utgivande var det sena 1960-talets vänsterpolitiska uppsving, och några av bidragen präglas av perspektiv som speglade en mer progressiv linje i värnpliktsvägrarfrågan. Israels bidrag anger en antiimperialistisk ton, där den ekonomiska och sociala rättviseaspekten lyfts fram, vilken var i samklang med en förändring i den samtida freds- och konfliktforskningen, där klyftorna mellan nord och syd kom att utgöra huvudkonflikten och främsta fokus (Dunn 2005:7ff). Konflikten stod inte i huvudsak mellan väst och öst (kapitalism *versus* kommunism), snarare mellan rika (nord) och fattiga (syd – däribland nords kolonier eller före detta kolonier), där rättviseaspekten kom att väga tungt i vågskålen, vilket var ett typiskt synsätt för de nya sociala rörelserna, där intresset för de så kallade u-ländernas problem, fattigdom och befolkningsfrågor stod i centrum. Gustafssons artikel betonar rättviseaspekten och försöker relatera militärmaktens roll i denna världsomfattande konflikt. Enligt artikelförfattarens logik kan den enskilde värnpliktige göra en insats genom att medvetet sabotera eller försvaga militärmakten. Det handlar även om att medvetandegöra den värnpliktige eller den potentiella värnpliktsvägraren om vilken roll denne kan spela eller vilken roll denne inte bör uppfylla.

Den ovan beskrivna antologin kommenterade Carl Henrik Svenstedt, som satt i fängelse i Djupvik en månad för värnpliktsvägran i samband med inkallelse till repetitionsutbildning (Svenstedt 1971).⁶ Svenstedt menar att antologin är den bästa handledning om värnpliktsvägran som ditintills hade utgivits, även om den var mer filosofisk än praktiskt inriktad. Han är kritisk mot Värnpliktsvägrarnas Centralorganisation (VCO), då den, enligt

hans tycke, inte fungerar som en organisation för konkret rådgivning utan snarare lider av bristande informationsstrategi och är illa organiserad. VCO samlar dessutom en stor numerär av olikartade grupperingar såsom ”femtio-talspacifister, världsmedborgare, vegetarianer, hippies, politiskt starkt medvetna väljare och snälla människor i största allmänhet” (ibid. 49). Dessa till synes disparata grupperingar har den gemensamma nämnaren att samtliga bär på postmaterialistiska värderingar om till exempel pacifism, ickevåld, vegetarianism och allmän civilisationskritik. Svenstedt vill hellre se en ideologiskt mer genomarbetad och profilerad organisation, snarare än ett organ baserat på idén om att vägra värnplikt. Den förvirring som Svenstedt tycker sig kunna se bland de värnpliktsvägrande personerna ser han även inom staten som har till uppgift att hantera vägrarna. En orsak utgör vapenfrilagen från 1966 som statens representanter har att förhålla sig till (ibid.). Svenstedts personliga skildring är i huvudsak en svidande uppgörelse med fängelsesystemet och i stark solidaritet med de intagnas situation. Att Aldus/Bonniers dessutom intresserade sig för frågan, och valde att ge ut Svenstedts bok, säger något om värnpliktsvägran som centralt diskussionsämne under det sena 1960-talet och det tidiga 1970-talet.

Den ovan nämnde Bosse Gustafsson, som medverkade i Kågesons debattantologi från 1969, var samma år även återkommande skribent i *Aftonbladet*, där han författade ett antal artiklar om värnpliktsvägran och militarismen. Dessa samlades tillsammans med ett par längre resereportage från Kalifornien och Egypten, även de publicerade i *Aftonbladet*, i en bok benämnd *Offside* (Gustafsson 1970). Skribenten uppmärksammar den ”kampanj” som politiska och militära representanter dragit igång mot värnpliktsvägrarrörelsen. VCO hade nämligen arrangerat en så kallad ”teach-in” om vapenvägran i januari 1969 som var mycket välbesökt men som i mycket liten utsträckning hade lockat militärer i ansvarig

ställning trots inbjudningar. Istället arrangerade försvarsorganisationer ett möte några dagar senare där aktuella försvarsfrågor diskuterades. Gustafsson är dock pacifist i dess ursprungliga bemärkelse och kritisk till de värnpliktsvägrare som kan tänka sig att bära vapen för rätt ändamål, för lämpligt politiskt syfte. Gustafsson menar att dessa politiska vägrares allvar inte bör misstros, men att de i enlighet med sin övertygelse borde överväga att trots allt göra värnplikten, då träning i vapenbruk kan komma till nytta vid lämpligt politiskt tillfälle (ibid. 92ff). ”Men för egen del tror jag inte att något våld är av godo, att intet dödande eller skadande av medmänniskor kan vara rätt politik, ej ens i Vietnam. Det måste finnas andra sätt, effektivare” (ibid. 95).

En metod för de värnpliktskritiska rösterna var att granska aktuella utredningsförslag kring frågan, en annan var att samla och analysera argument för ett pacifistiskt förhållningssätt och därmed ge ideologiskt bränsle även till värnpliktsvägrarfrågan. Inom ramen för Svenska freds- och skiljedomsföreningen arbetade man med frågan, och 1975 gav Ulf Norenus tillsammans med Rolf Hedin och Åke Sandin ut en pacifistisk argumentsamling (Norenus 1987 (1975)). Norenus gör en distinktion mellan vapenvägran och totalvägran i form av dikotomierna privat/defensiv och social/offensiv. Med det förstnämnda förhållningssättet avses vapenvägraren som enligt Norenus väljer att göra vapenfri tjänst ”på maktavarnas villkor” och endast för sin egen skull, medan totalvägraren utför en ”revolutionär handling” och därmed för samhällets skull (ibid. 23). Militärtjänstvägran utgör dock endast ett delmål medan arbetet med att undanröja krigets orsaker utgör slutmålet. Pacifismen vilar på icke-våldsprincipen, som både kan anses vara en kampmetod och en livsåskådning (Holmes 2017). Kampmetoden kan organiseras i form av ett civilmotståndsförsvar, som Norenus definierar som ”icke-våld som totalförsvar” (ibid. 29). En pacifist tar ställning mot förtrycket men kämpar för

de förtryckta, så att deras villkor kan förändras i grunden. Ett icke-våldssamhälle är ett frihetligt samhälle, och i motsats till frihet står militära principer och militärt försvar (ibid. 5–15). I frågan om icke-våld ryms frihetliga aspekter som delar av värnpliktsvägrarrörelsen ville lyfta fram, och som utgör en del av det postmaterialistiska idékomplexet.

Ulf Norenus, en känd profil och debattör/aktivist inom freds-rörelsen och den syndikalistiska rörelsen och Åke Sandin, känd radiopratare och aktiv i TUFF (Tyresö Ulands- och Fredsförening) samt Svenska freds- och skiljedomsföreningens ordförande 1977–79, måste sägas vara centrala representanter för freds-rörelsen vid denna tid och de gör sig till tals för en ganska radikal syn på värnpliktsvägran, där vapenvägran och vapenfri tjänst mer eller mindre avfärdas eller, i varje fall, inte anses vara tillräckligt långtgående. Att beskriva värnpliktsvägran (totalvägran i praktiken) som en ”revolutionär handling” skvallrar även om en syn på värnpliktsvägran som endast ett litet steg mot en samhällsomvandling i icke-våldstappning. Att angripa krigets orsaker behöver ju i och för sig inte stå i konflikt med huruvida man är beredd att göra vapenfri tjänst eller ej. Det politiska målet kan vara detsamma, det behöver inte stanna vid en privatmoralisk frågeställning utan omfatta en samhällssyn som är likvärdig för såväl vapenfria som totalvägrare.

En annan metod att ägna uppmärksamhet åt värnpliktsvägrarfrågan var att söka samla och sprida information om värnpliktsvägran, vilket biblioteksstudenten Ulf Cronquist gjorde i ett specialarbete inom ämnet litteraturorientering och bibliografi vid Bibliotekshögskolan i Borås vårterminen 1978.⁷ Cronquist vill göra litteraturen kring dessa frågor mer tillgänglig som en motvikt till de röster som propagerar för det militära försvaret. Dels vänder han sig till bibliotekarier som kan tillhandahålla presumtiva låntagare litteratur i ämnet, dels vänder han sig till lärare som kan undervisa och upplysa i dessa frågor.

I Cronquists fall ser vi ett exempel på hur frågan kunnat komma till bruk inom den högre utbildningen.

1960- och 70-talens diskussion om värnpliktsvägran var i hög grad präglad av vänsterrörelsens starka inflytande på tidens kultur- och samhällsdebatt, och värnpliktsvägranfrågan kom att utgöra en del i en mer omfattande samhällskritik och önskad samhällsomvandling. Inte minst diskuterades möjligheten av att omvandla det traditionella militära försvaret till ett ickevåldsförsvar eller ett försvar baserat på civilmotstånd. Enligt tidens vänsterkritik utgjorde dessutom värnplikten en del av ett försvar av ett kapitalistiskt samhälle, dit även det svenska kunde inräknas. När vi nu går in i 1980-talets diskussion handlar frågan snarare om klassiska pacifistiska frågor, om icke-våld contra militärt försvar och frågan om det kan vara rätt att göra vapenfri tjänst eller totalvägra.

Om majoriteten av värnpliktsvägrarna kunde tänka sig någon form av vapenfri tjänst fanns ändå en minoritet som valde att totalvägra, det vill säga som inte ville utgöra en del av totalförsvaret. Totalvägrarna hade det även svårare att bli erkända för sina ståndpunkter och livsval.

Ett exempel från 1980-talet på hur synsättet på totalvägrare kunde te sig är ”den politiske aktivisten” Christer Söderberg som frågar sig: ”Varför skall man inte hjälpa till om grannens hus står i lågor?” (Persson 1988:59). Söderberg menar att det finns ett otal arbetsuppgifter inom försvaret för den som inte vill göra sin värnplikt med vapen i hand, till exempel inom räddningstjänsten, så det finns ingen anledning att vägra tjänstgöring utan vapen. I skriften *Är det samma fred?* (1988) intervjuar Krister Persson ett antal personer med olika perspektiv på krig och fred, värnplikt och värnpliktsvägran, representanter för fredsrörelsen, det militära försvaret, försvarsindustrin, politiska representanter, värnpliktiga samt vapen- och totalvägrare. Kärnvapenfrågan och vapenexportfrågan bereds

ett försvarligt utrymme i skriften, men även värnpliktsfrågan och därmed frågan om vapen- och totalvägran.

En intervju görs bland annat med totalvägraren Per Hellström som förklarar att han inte hade för avsikt att söka vapenfri tjänst, då den enligt honom utgör en del av försvaret. Hellström avtjänar vid intervjutillfället ett fyra månader långt fängelsestraff för totalvägran på kriminalvårdsanstalten Smälteryd i Sättila, en öppen anstalt där totalvägrare vistas tillsammans med personer som avtjänar straff för rattfylleri, viss ekonomisk brottslighet, stöld och så vidare. De intagna utför vissa arbetsuppgifter varje dag, och Hellström har valt att arbeta med skogsbruk. Hellström berättar om de negativa reaktioner han fått från sin omgivning för sitt beslut att totalvägra, och även bland de i hans omgivning som i grunden sympatiserar med hans beslut har uttryckt rädsla för att hamna i fängelse eller att beblanda sig med personer som suttit i fängelse. Dock uppfattar han inte själv fängelsevistelsen som särskilt obehaglig eller märkvärdig, det är snarare hans omgivning som oroar sig, till exempel för hans framtida karriär på arbetsmarknaden. Han vill dock inte kalla sig för politisk fånge, snarare åsiktsfånge (ibid. 143ff). En annan person som valt att göra vapenfri tjänst inom brandförsvaret på Landvetters flygplats, Anders Oskarsson, förklarar att:

Vi vapenfria anses lite suspekta när vi inte har lust att lära oss skjuta folk – så vi tvingas genomgå en tre timmar lång intervju där man går in på alla personliga detaljer. Jag tycker nästan det är lite genant. Om jag vägrar att göra lumpen för att det är emot mina principer och min övertygelse skall staten tro på mig (ibid. 129).

Oskarsson är pingstvän, och inom pingströrelsen finns en tradition av att inte göra värnplikten, därför har han inte mött något särskilt tryck från sin omgivning när han deklarerat sitt beslut. Han medger dock att frågan är känslig och hänvisar till allmänhetens

starka försvarsvilja, och menar att han sannolikt har den allmänna opinionen emot sig i denna fråga (ibid.).

Traditionen att göra vapenfri tjänst var relativt stark inom de kristna kyrkorna och samfundet, inte enbart inom pingstkyrkan. Vid ungefär samma tidpunkt publicerades Per Söderbäcks skrift *Vägra vapen? – valet är Ditt!* (1986), utgiven av Kristna Fredsrörelsen och Kyrkans Ungdom (Söderbäck 1986). I skriften redogör Söderbäck för det komplexa fredsbegreppet, vilken inspiration till icke-våld som står att finna i såväl Gamla som Nya testamentet, huruvida det finns rättfärdiga krig, historiska exempel på icke-våldsdokument, såsom den tyske teologen Dietrich Bonhoeffer och den amerikanska medborgarrättsrörelsens ledare Martin Luther King Jr., den aktuella säkerhetspolitiska situationen i världen och vilka alternativ som står till buds.

De alternativ Söderbäck lanserar handlar om en alternativ kristen syn på livets helighet, att krigsproduktion ställs om till civil, vilket i grunden handlar om arbetets mening, människors ifrågasättande och engagemang, att synliggöra de ekonomiska drivkrafterna bakom militär upprustning, öppna gränserna och acceptera icke-våldet som ett realistiskt alternativ. Det sistnämnda exemplet handlar om att avskaffa prövningförfarandet för att få vapenfri tjänst och istället ersättas av ett obligatoriskt samtal för alla som mönstrar, där även den som väljer vapentjänst får motivera sitt val (ibid. 55–63). Söderbäck betonar den enskildes val och avslutar:

Att söka vapenfri tjänst är ett ställningstagande med konsekvenser. Valet gäller inställningen till våld överhuvudtaget. Och valet uppmanar därför till ett vidgat samhällsengagemang. Som sagt: Valet är ditt! (ibid. 65).

Intressant att notera är att rubriken till skriften *Vägra vapen? – valet är Ditt!* lämnar utrymme för eftertanke och diskussion hos läsaren snarare än att skriva henne på näsan om vilket val som hon bör göra. Frågetecknet mildrar

rubriken ”vägra vapen” medan utropstecknet uppmanar till handling, att valet verkligen är den enskildes, att valet inte kan föreskrivas från någon extern aktör. Att välja är en aktiv handling som kräver ett rådbåkande med det egna samvetet och förutsätter ett rikligt informationsinhämtande och en förmåga att pröva argument mot varandra. Söderbäcks rubrik är ganska fjärran den traditionella politiska parollen som gärna omger sig med utropstecken, som uppmanar till ställningstagande och handling. I valet mellan att välja värnplikt eller vapenfri tjänst finns en existentiell dimension, en fråga om människosyn, som kräver ett noga övervägande. Söderbäcks skrift och exemplet med Anders Oskarsson visar på hur kristna värderingar och organisationer såsom Kristna Fredsrörelsen utgjorde en viktig del av värnpliktsvägrarfrågan, och hur det kristna kärleksbudskapet kunde rymmas inom det postmateriella idékomplexet.

Vad som särskiljer exemplen från 1980-talet från föregående period är även att pacifismen får ett större utrymme i argumentationen för värnpliktsvägran, medan värnpliktsvägran som en del i en socialistisk samhällsomvandling har nedtonats. Pacifismen kan i likhet med miljö- och kvinnofrågor inte heller enkelt placeras in på den traditionella vänsterhögerskalan, vilket rimmar väl med de nya sociala rörelsernas strävan efter postmateriella förhållningssätt.

Försvarsmakten anlägger moteld

Värnpliktsvägrarfrågans aktualitet i slutet av 1960-talet manifesterades genom att försvarsministern Sven Andersson (S), inom ramen för Folk och Försvars skriftserie, författade ett arbete kring företeelsen (Andersson 1969). Försvarsministern börjar med att fastslå att frågan om värnplikt och värnpliktsvägran har dominerat försvarsdebatten på senare år, och att diskussioner har förts om varför vi skall ha ett försvar, och om alternativa former av försvar baserade på icke-våld och civilmotstånd. Andersson menar att de försvarskritiska

rösterna säger sig vilja skapa en ”positiv fred”, det vill säga ett samhälle baserat på icke-våld, social och ekonomisk rättvisa, jämlikhet med mera. Särskilt de yngre ser inte huvudmot-sättningen i världen mellan öst och väst utan mellan nord och syd, det vill säga en konflikt mellan rika och fattiga länder. Därför måste ökad hjälp och bistånd komma u-länderna till del samt en omfördelning av världens samlade resurser komma till stånd (ibid. 3f).

Försvarsministern hävdar dock att värnplikt utgör en medborgerlig plikt, alternativet skulle i så fall vara att inrätta en yrkesarmé, vilket har ganska litet stöd i debatten. Andersson ifrågasätter om inte de försvarskritiska rösterna trots allt i hög grad vägrar värnplikt av bekvämlighetsskäl, en ovilja mot disciplin och att nya alternativa idéer låter influera ungdomen, inte minst den studerande ungdomen (ibid. 14). De yngre försvarskritiska företrädarna pläderar hellre för ett solidaritetstänkande med folken i tredje världen, en positiv fred baserad på u-landshjälp, freds- och konfliktforskning, födelsekontroll och kamp mot världssvälten. De vapenfria tjänstgöringsalternativen bör vara ”fredsfrämjande” i form av tjänstgöring i fattiga länder, ett uttryck för en slags samhällssolidaritet. Dock blir det problematiskt när flera värnpliktsvägrare säger sig vilja stödja olika befrielse- och gerillarörelser runt om i världen, till exempel FNL i Nordvietnam, då dessa i regel för sin kamp med vapen i hand (ibid. 15f). Vad Andersson syftar på är de postmaterialistiska värderingar som den unga generationen värnpliktsvägrare bär på, och som försvarsvännerna hade lite svårt att acceptera. Häri rymms även en generationskonflikt, men det vore ett misstag att reducera åtskillnaden i världsbild till en fråga om ett generationsgap, men denna aspekt är inte oväsentlig i sammanhanget.

Värnpliktsvägrarfrågan tycktes även oroa försvarsmakten vid ingången till 1970-talet, vilket föranledde skriftserien *Folk och försvar* att resa moteld för att informera försvarsintrasserade om hur värnpliktsvägrarfrågan

har utvecklats under senare år (*Att vägra värnplikt*). Författaren Stig Marcus vill i sin skrift visa på hur den svenska värnpliktsmodellen utvecklats under 1900-talet och hur det allmänna synsättet på villkoren för den vapenfria tjänsten vuxit fram under denna period. Men det huvudsakliga syftet tycks vara att ”bidra till ökad förståelse för vår generösa vapenfri-lagstiftning” (Marcus 1970:4). Marcus inleder med att resonera kring begreppsparet negativ och positiv fred, där den förra avser frånvaro av krig och militära konflikter medan den senare avser ett samhälle som präglas av social och ekonomisk rättvisa samt jämlikhet mellan och inom alla nationer. Den positiva freden skall, enligt Marcus, den nya ungdomsgenerationen sträva efter och ställa krav på, vilket betyder att biståndsverksamhet, undanröjande av de ekonomiska klyftorna i världen samt kamp mot världssvälten prioriteras. Det militära försvaret måste nedrustas, medan resurser skall satsas på freds- och konfliktforskning (ibid. 3). Om det positiva fredsbegreppet allt mer präglar en kritisk ungdomsgeneration hävdar ändå Marcus att det även finns en tämligen utbredd ”samhälls- och försvarsnegativism”. Denna ”negativism” skulle då ta sig uttryck i form av en strävan efter ett socialistiskt samhälle, där bruk av vapen kan komma ifråga för att omvandla Sverige med revolutionära medel. Bistånd till ”progressiva” länder och stöd till olika befrielseörelser runt om i världen, särskilt Afrika och Latinamerika samt Vietnam är centrala. Marcus tycker sig kunna notera ett ”nytänkande” gällande det militära försvarets målsättning och organisation inom dessa grupper. Det kan till exempel handla om att den vapenfria tjänstgöringen skall vara ”positivt fredsbefordrande”, där nya tjänstgöringsalternativ kan införas såsom u-landstjänst (ibid. 3f).

Ytterligare ett exempel på försvarsmaktens behov av att upplysa och informera om försvarets funktion och Sveriges säkerhetspolitiska läge ger Björn Orward, generalsekreterare i Centralförbundet för befälsutbildning och

tidigare tjänstgöring vid Arméstabens pressavdelning, uttryck för i arbetet *Vet du vad: En bok om försvarsupplysning* (Orward 1970). Orward ägnar även en del utrymme åt värnplikten och frågan om värnpliktsvägran. Författaren börjar med att förklara att eftersom Sverige är ett till ytan stort men glesbefolkat land behöver landet ett värnpliktsystem för att tillgodose hela landets försvarsbehov. Dessutom utgör värnplikten en demokratisk angelägenhet för hela befolkningen, där civilt ledarskap, utbildning och yrkeskunskaper kan komma försvaret till godo. Ett yrkesförsvar skulle inte täcka det numerära behovet, och dessutom bli alldeles för kostsamt, då de anställda måste ges marknadsmässiga löner (ibid. 76f).

Orward talar om två kategorier av värnpliktsvägrare, det vill säga han använder begreppet i ett vidare perspektiv, nämligen vapenvägrare och totalvägrare. De förstnämnda har Orwards fulla respekt, då de av personlig övertygelse och djup samvetsnöd inte kan tänka sig att använda vapen mot en annan person, men ändå bidra med någon form av tjänstgöring inom totalförsvaret. De sistnämnda däremot har författaren inget till övers för.

I samband med en forskningsundersökning kring civilmotstånd och försvaret, utförd av Avdelningen för freds- och konfliktforskning vid Uppsala universitet 1972/73, organiserades även en delundersökning gällande försvarspolitiska attityder hos vissa värnpliktsvägrare. En enkät skickades ut till värnpliktsvägrare och en kontrollgrupp, sammanlagt 6000 personer, om deras försvarspolitiska ståndpunkter. Forskaren Bo Hännestrand ägnar ett kapitel åt denna undersökning, och uttalar kritik mot undersökningen som sådan, då den, enligt honom, kartlägger värnpliktsvägrarna som avvikargrupp och befäster gruppen som avvikande från genomsnittsbefolkningen (Hännestrand 1974:109). Hännestrand ser även faran i att militära myndigheter använder undersökningen för manipulering och som propagandaverktyg (ibid. 114). Under 1970-talet var frågan om civilmotstånd och

värnpliktsvägran intressanta att studera och kartlägga, och gruppen värnpliktsvägrare hade både blivit större och mer heterogen. De religiösa vägrarna var nu i minoritet (skiftet skedde 1968), medan de politiska/etiska vägrarna nu blev allt mer dominerande.

Försvarsmakten skulle ha anledning att fortsätta att följa frågan och i viss utsträckning bekymra sig för dess utveckling under 1970-talet. Officeren och den moderate försvarspolitikern Björn Körlof gav 1978 ut en skrift, *Ungdomsopinion och vapenfrilagstiftning*, inom ramen för skriftserien *Försvar i nutid*. Körlof försäkrar visserligen att ”lojaliteten mot den allmänna värnplikten är mycket omfattande” (Körlof 105), men konstaterar samtidigt att ungdomsgenerationen, inte minst den akademiska, är mycket kritisk mot det militära försvaret, och att denna kritik inte baserar sig på okunskap, snarare tvärtom. Kunskapsnivån om försvarsfrågor har aldrig varit så omfattande som hos dagens ungdomsgeneration (ibid. 3). Att de allra flesta trots allt fullgör sin värnplikt beror, enligt Körlof, på de konsekvenser som den enskilde ställs inför när det väl blir aktuellt (ibid. 5).

I likhet med Stig Marcus, åtta år tidigare, slår Björn Körlof visserligen fast att de allra flesta är lojala med den svenska försvarsmakten och är beredda att försvara sitt land med vapen i hand, men att det ändå finns anledning att ägna uppmärksamhet åt värnpliktsvägran som företeelse och de organisationer/nätverk som är engagerade i frågan. En viss oro/ängslan kan trots allt märkas hos de försvarsvänliga röster som skriver i frågan.

Det var dock inte endast genom utgivandet av debattlitteratur som värnpliktsvägranfrågan kunde drivas, utan även genom traditionellt opinionsbildande arbete, såsom att studera och påverka lagstiftningen inom detta sakpolitiska område. Den del av 1970-talets freds rörelse som engagerade sig i frågan var ideologiskt mångfacetterad eller brokig, vilket nedanstående omfattande initiativ var ett uttryck för.

Fredsrelsens skuggutredning

I anslutning till 1973 års vapenfriutredning, som i förlängningen skulle leda till 1978 års lagförändring, författade en arbetsgrupp, på uppdrag av ett antal fredsorganisationer i Sverige, en skrift kring värnplikt, vapenfri tjänst och mänskliga rättigheter med syfte att presentera sin syn på den rådande vapenfrilagstiftningen. Arbetet påbörjades 1974 och avslutades 1976 och fick titeln *Att vägra värnplikt – en mänsklig rättighet* (1977). Fredsrelsens ”skuggutredning” ledde fram till ett slags program i 26 punkter, vilket på olika sätt skulle syfta till en kraftig reformering av gällande vapenfrilagstiftning, utökat antal alternativ inom den vapenfria tjänstgöringen och till något som utredarna benämner ”samhällelig tjänsteplikt” (ibid. 185). Grundprincipen är att det militära försvaret successivt skall omreformeras till ett civilt, det vill säga att andra försvarsmetoder och -medel skall ersätta de militära. Utredarna förkastar den allmänna värnplikten som modell på moralisk grund, det individuella människovärdet kränks och värnplikten som sådan betraktas som irrationell. Den samhälleliga tjänsteplikten som utredarna talar om skall omfatta full valfrihet för den enskilde vad gäller möjligheten att verka inom den militära eller civila sektorn. Totalförsvaret som begrepp och administrativ enhet bör överges (totalförsvaret som ett begrepp för försvarets samtliga delar inklusive det ekonomiska, psykologiska, civila och det militära försvaret), då den militära enheten tenderar att överordnas de övriga (ibid. 185f).

Utredarna vill även stärka de vapenfrias ställning genom att knyta frågan till principen om mänskliga rättigheter, och därmed förändra den icke-militära alternativtjänstgöringen från den rådande undantagslagstiftningen till en lagstadgad rätt till vapenfri tjänst. Det nuvarande prövningsförfarandet (den obligatoriska intervjun med den sökande) bör avskaffas till förmån för den sökandes försäkran om att värnpliktstjänstgöringen

strider mot dennes allvarliga personliga övertygelse. Om inte denna försäkran anses vara tillräckligt tillförlitlig bör det vara upp till myndigheterna att bevisa att försäkran inte är förenlig med sanningen i ett domstolsförfarande, det vill säga att bevisbördan inte ligger på den sökande utan snarare på den berörda myndigheten.

Den vapenfria tjänstgöringen bör, enligt utredarna, breddas och definieras som ”en i fredstid samhällsnyttig tjänst”, vilket bland annat innebär en möjlighet att tjänstgöra utomlands i form av biståndsverksamhet eller katastrofhjälp. Den vapenfria tjänstgöringen kan även innefatta barn- och äldreomsorg, sjukvård, kriminalvård, jord- och skogsbruk, utbildning, tjänstgöring inom olika ideella och humanitära organisationer samt tjänstgöring inom institutioner med inriktning mot internationellt samarbete och fredsforskning m.m. (ibid. 186f).

Slutligen menar utredarna att antalet totalvägrare skulle reduceras kraftigt om deras förslag till åtgärder kring vapenfrilagstiftningen tillgodoses, vilket inte minst en breddning av antalet tjänstgöringsalternativ, som inte har en direkt koppling till den i fredstid ålagda krigsplaneringen eller till civilförsvaret, skulle kunna leda till. Om den sökande ändå väljer att vägra vapenfri tjänst bör inte detta leda till fängelsestraff, i likhet med fallet med vägrare tillhörande Jehovas vittnen (ibid. 190f).

”Skuggutredningen” var, som nämnts ovan, främst inriktad mot att förändra och förbättra de vapenfrias och totalvägrarnas villkor, men riktade även kritik mot det militära försvarets suveränitet gentemot de övriga delarna inom totalförsvaret. Fredsrelsens svar till den rådande försvarsordningen var att omvandla det militära försvaret till någon form av civilmotståndsmodell, vilket var en bärande tanke inom fredsrelsen under denna period. Ett försvar med en icke-våldsinriktning låg i linje med dels pacifistiska idéer, dels idéer om social och ekonomisk rättvisa, det vill säga ett uttryck för de nya sociala rörelsernas strävan

efter att inkludera ett icke-våldsperspektiv med kampen för en värld präglad av jämlikhet. "Skuggutredningen" delade möjligen inte samma vänsterpolitiska vokabulär som kunde utläsas i Kågesons och Fribergs debattbok ett knappt decennium tidigare. Inte heller var det antiimperialistiska perspektivet närvarande i argumentationen, även om kravet på utjämning mellan rika och fattiga var en självklar del för rörelsen. En civilmotståndsmo- dell presenterades som ett fredligt men effektivt svar på det militära försvaret, då modellens ledande principer även implicit kunde sägas bereda vägen för ett annat samhälle, ett mer fredligt, frihetligt, rättvist och jämlikt sådant.

Slutdiskussion

Värnpliktsvägrarfrågan fick förstärkt aktualitet vid mitten av 1960-talet, då frågan införlivades i en mer progressiv diskussion kring relationen mellan den rika och den fattiga världen, industri- och utvecklingsländer, militär upprustning och bistånd till fattiga människor i andra delar av världen samt frågan om icke-våldets möjligheter. Frågans aktualitet sammanföll med Vietnamkrigets eskalering, en förnyad diskussion kring marxismen och tillkomsten av en "ny vänster", den nya och radikala studentrörelsen, samt en vilja till experimenterande med alternativa livsformer, där också icke-våld var central. Från att tidigare i första hand ha varit en fråga om den enskildes rådbråkande med det egna samvetet vad gäller vapenbruk mot annan, oftast på kristen grund, vidgades nu frågan om vapenbruk och värnpliktsvägran till att handla om ett politiskt ställningstagande och en fråga om vilken typ av samhälle som kan vara önskvärt att se i framtiden. Värnpliktsvägrarrörelsen blev en del av de nya sociala rörelser som växte fram vid 1960-talets mitt tillsammans med miljö-, kvinno- och studentrörelsen. Vid 1960-talets mitt blev konsten och andra konstnärliga uttrycksformer allt mer uttalat politiska, och självfallet fick även värnpliktsvägrarfrågan en plats i det konstnärliga uttrycket. Jarl

Hammarbergs aktion 1965 skulle efterföljas av liknande uttryck inom konsten, litteraturen, teatern, filmen och musiken under de två nästkommande decennierna. Nämnas kan till exempel Bengt Bratts tv-film *Exercis* (1968).

Värnpliktsvägrarfrågan fick en förnyad energi även beträffande den politiska organisationen och aktivismen under 1960-talet. Vapenvägrarnas riksorganisation (VRO) skulle fungera som en intresseorganisation för vapen- och totalvägrare, där fokus i verksamheten låg på upplysning och opinionsbildning i frågan. I början av 1970-talet omvandlades dock organisationen i en mer vänsterradikal riktning, och värnpliktsfrågan kom numera inte att främst handla om opinionsbildning och vägledning för presumtiva vägrare utan snarare om att försöka omvandla samhället i en revolutionär riktning. Den ursprungliga värnpliktsvägrarfrågan kom nu att införlivas i ett bredare vänsterideologiskt spektrum, där till och med frågan om infiltration av det militära försvaret blev ett realistiskt alternativ.

Behovet av att upplysa, informera, ge råd och bilda opinion i värnpliktsvägrarfrågan på en mer uttalad pacifistisk grund kvarstod dock under 1970-talet. Vapenfriföreningen (VF) bildades 1974 som en lokalavdelning inom Svenska freds- och skiljedomsföreningen för att tio år senare omvandlas till en autonom organisation, Vapenvägrarförbundet (VVF). Frågan om icke-våld som en alternativ politisk handling levde kvar genom denna organisation och inom andra fredsorganisationer, bland annat Kristna Fredsrörelsen. Svenska freds- och skiljedomsföreningen och Kristna Fredsrörelsen betonade snarare frågor om icke-våld och pacifism i förhållande till värnpliktsvägran, än som ett medel att förändra samhället i en revolutionär riktning likt VRO, särskilt under 1980-talet. Dessa organisationer var de mest aktiva i frågan under perioden, både vad gäller rådgivning och opinionsbildning. Värnpliktsvägrarnas organisationer kan definieras som en av de nya sociala rörelserna med betoning på postmateriella värderingar i

form av icke-våld, omställning till ett socialt och ekonomiskt rättvist samhälle samt ett annat förhållningssätt mellan människa och naturresurser. När välfärdsstaten väl konsoliderats under efterkrigstiden, 1950- och 60-talen, var det nu dags att ta nästa steg och förändra samhället bort från militarism och strukturellt våld till förmån för icke-våld och social rättvisa. Frågan om yttrandefrihet kopplad till värnpliktsvägrarfrågan aktualiserades till exempel i samband med protestaktionerna vid inskrivningskontoren.

Värnpliktsvägrarfrågan *aktualiserades i den offentliga kultur- och samhällsdebatten* i slutet av 1960-talet, bland annat genom antologin *Värnpliktsvägran – en mänsklig rättighet* (1969), där tidens antiimperialistiska position i hög grad präglade antologibidragen, och rättvisefrågorna placerades i förhållande till militär upprustning, militärt försvar och värnpliktsvägran. Genom Ulf Norenus *En pacifistisk argumentsamling* (1975) lades dock en större tonvikt vid pacifismen som ideologi och praktisk handling, som en kampmetod. Att angripa krigets orsaker var centralt för pacifismen, vilket i hög grad genomsyrade tidens fredsrörelse och den mer progressiva fredsforskningen. En större betoning på synen på vapenbruk och våld som försvarsmetod *contra* icke-våld präglar även Krister Perssons arbete *Är det samma fred?* (1988) och Per Söderbäcks arbete *Vägra vapen? – valet är Ditt!* (1986). Den förstnämnda vilar på kristen grund, och det aktiva icke-våldet beskrivs som ett ställningstagande mot maktstrukturer och förtryck, och en intressant fråga ställs hur kristna pacifister skall förhålla sig till befrielseörelser runt om i världen, som helt eller delvis brukar vapen i sin befrielsekamp. Ett klassiskt dilemma för den pacifistiskt inriktade fredsrörelsen, som i likhet med Söderbäck sade sig vilja stödja olika befrielseörelsers politiska mål samt uttrycka förståelse för deras val av metod och strategi, men som inte nödvändigtvis väljer att stödja våldshandlingarna. Det senare verket lyfter

fram totalvägrarnas situation och val av politisk strategi, vilket är intressant med tanke på att denna grupp sällan får komma till tals i andra sammanhang.

Som jag har visat i studien reagerade även *de försvarsvänliga rösterna mot tendensen* att alltfler började vägra värnplikt under 1960-talets andra hälft, och att de argument som kom att användas till stöd för värnpliktsvägran i större utsträckning baserades på politisk grund. Dessutom sammanföll den ökade aktualiseringen av frågan med ett mer allmänt vänster-radikalt och civilisationskritiskt engagemang i tiden. En viss förståelse för vapenvägrarnas etiska argument kunde komma till uttryck bland försvarsvännerna, medan totalvägrarnas avståndstagande från totalförsvaret som sådant möttes med stark kritik, särskilt när detta avståndstagande förenades med ett krav om en revolutionär samhällsomvandling. En viss oro för frågans framflyttade positioner kunde även märkas bland försvarsvännerna.

Värnpliktsvägrarfrågan gav både upphov till att unga män tvingades rådbråka sitt eget samvete vad gäller vapenbruk mot annan person, men aktualiserade även mer samhällskritiska frågor kring maktstrukturer och vägval kring framtiden. En politisk organisering inom främst fredsrörelsen uppstod, särskilt från 1960-talets mitt och fram till början av 1990-talet. Den personliga övertygelsen kombinerades bland många unga värnpliktsvägrare med seriösa tankar och diskussioner kring vilken framtid som skall skapas och vilken typ av samhälle dessa ville gå till mötes. Frågan om värnpliktsvägran blev för många kanske överhuvudtaget det första tillfället att som ung vuxen ställa sig frågan vem man är och vill vara, och vilket samhälle man vill vara med om att skapa. Frågan diskuterades bland jämnåriga, och berörde även de som valde att trots allt göra värnplikten med vapen i hand och andra anhängare som tog del av funderingarna kring värnplikten. Här förtjänar att påpekas att de som bestämde sig för att vägra värnplikt tvingades slipa på argumenten och

vara väl förberedda inför det samtal som skulle äga rum baserat på den ansökan som den vägrande hade skickat in. Värnpliktsvägraren måste vara välargumenterad och påläst, ingenting fick lämnas åt slumpen och inga svagheter blottas om denne skulle få sin vilja igenom. Denna prövning behövde inte den ”vanlige” värnpliktige genomgå, det vill säga majoriteten av de som mönstrade varje år.

När sedan värnplikten i praktiken fasades ut under 1990-talet för att avskaffas under fredstid 2010 avaktualiserades frågan för att möjligen återkomma i samband med att värnplikten i begränsad skala återinförts i fredstid 1 juli 2017. Studien har genom några nedslag i den offentliga debatten lyft fram och diskuterat en fråga som hitintills hamnat lite i glömska, men som förtjänar att påminnas om i vår moderna historia.

Henrik Brissman, fil. dr

Idé- och lärdomshistoria
Institutionen för kulturvetenskaper
Lunds universitet

Nyckelord: värnpliktsvägran, vapenvägran, totalvägran, Ny social rörelse, pacifism, kulturdebatt

Noter

- 1 Med begreppet värnpliktsvägran avses i denna artikel både vapenvägran och totalvägran, d.v.s. som ett samlingsbegrepp för båda vägrarformerna, även om värnpliktsvägran av vissa aktörer endast används i betydelsen totalvägran. Enligt min mening ger dock den bredare definitionen av begreppet en nödvändig komplexitet, och är i enlighet med hur begreppet ofta används i diskussionen kring denna tematik. Värnpliktsvägran som sådan var dock ingen ny företeelse för 1960-talet, den har snarare följt med sedan värnpliktens införande i Sverige 1901. I början av 1900-talet var det inte minst Ungsocialisterna som drev frågan om värnpliktsvägran och antimilitarism, vilket var en central del av den tidiga arbetarrörelsen.
- 2 Värnpliktsvägran för en tidigare period är dock mer utforskad, se: Görel Granström

(2002), Värnpliktsvägran: en rättshistorisk studie av samvetsfrihetens gränser i den rättspolitiska debatten 1898–1925, Louise Vanerell, *Manliga ideal och värnpliktsvägran i Arbetarhistoria* 2014 (38) S. 21–25, Jag tar aldrig på mig mördarkappan! (Hyllningsskrift till Rickard Almskou 1887–1909) red. Jorgen Johansen, Tormod Otter Johansson (2009). Bert Mårald (2005) Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst: ideologi, propaganda och politiska yttringar från Krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning eller Peter Brock (2006) *Against the draft: essays on conscientious objection from the Radical Reformation to the Second World War*.

- 3 Jarl Hammarberg var en etablerad konstnär sedan 1960-talets början, och profilerade sig som en konkretistisk poet. Hammarberg var en av tidens mest kända pacifister, och skulle senare tillsammans med sin fru, författaren Sonja Åkesson, bland annat engagera sig i frågan om kärnfamiljens avskaffande och kollektivboende. Uppvigling innebar att uppmana någon att begå en kriminell handling, och att uppmana till värnpliktsvägran var 1965 fortfarande olagligt i Sverige.
- 4 De som vägrade av politiska skäl hade ofta vänstersympatier under denna period, och kunde motsätta sig Sveriges roll i det kapitalistiska systemet och vända sig mot ”USA-imperialismen”, medan etiska vägrare snarare var pacifister och ofta hävdade att det var moraliskt förkastligt i sig att använda vapen mot annan.
- 5 Antologin gavs ut på det etablerade bokförlaget Rabén & Sjögren, vilket visar på frågans aktualitet och vikt i samhällsdebatten. Kågeson kom under 1970- och 80-talen att etablera sig som en författare och debattör i bland annat kärnkraftsfrågor och blev senare professor i miljösystemanalys vid Centrum för Transportstudier, KTH, i Stockholm.
- 6 Svenstedt är författare, journalist, filmare och skribent i Svenska Dagbladet, sedermera professor vid Konst och kommunikation, K3, vid Malmö högskola.
- 7 Specialarbetet pryds för övrigt med värnpliktsvägrarsymbolen på framsidan.

Referenser

- Agrell, Jan 1974: *Vapenfrisökande och totalvägrare 1966–1973: En statistisk – psykologisk beskrivning*. Stockholm: MPI.
- Andersson, Sven 1969: *Varför försvar – varför värnplikt. Folk och försvars skriftserie*, nr 6/1969.
- Att vägra döda, att vägra värnplikt* 1965: Stockholm: Zindermans förlag.
- Att vägra värnplikt – en mänsklig rättighet: Fredsrörelsens utredning om svensk vapenfrilagstiftning* 1977: Stockholm.
- Brock, Peter 2006: *Against the draft: essays on conscientious objection from the Radical Reformation to the Second World War*. Toronto. University of Toronto Press.
- Cronquist, Ulf 1978: *Vapen- och värnpliktsvägrani fack- och skönlitteratur på svenska 1967–1977. En kommenterad förteckning*. Högsolan i Borås.
- Dickens, Peter 1996: *Reconstructing Nature – Alienation, Emancipation and the Division of Labor*. London: Routledge.
- Dunn, David J. 2005: *The first fifty years of peace research: a survey and interpretation*. Aldershot: Ashgate.
- Ekerholm, Helena 2014: ”Plikt och undantag: Vapenfrilagstiftningen och det manliga medborgarskapet i Sverige 1965–1978”, *Historisk Tidskrift*, 134:1 2014.
- Granström, Görel 2002: *Värnpliktsvägran: en rätthistorisk studie av samvetsfrihetens gränser i den rättspolitiska debatten 1898–1925*, Uppsala: Univ. tr.
- Gustafsson, Bosse 1970: *Offside*. Stockholm: Bokförlaget PAN/Norstedts.
- Holmes, Robert L. 2017: *Pacifism: A Philosophy of Nonviolence*. London: Bloomsbury Academic.
- Hännestrand, Bo 1974: *Ett svenskt Camelot? Protesterande grupper och militär forskning*. Staffanstorps: Bo Cavefors Bokförlag.
- Hörnqvist, Magnus 2002: *Den farliga fredsrörelsen*. SOU 2002:90.
- Jorgen Johansen, Tormod Otter Johansson (red.) 2009: *Jag tar aldrig på mig mördarkappan! (Hyllningsskrift till Rickard Almskoug 1887–1909)*. Stockholm: Publit.
- Kågeson, Per (red.) 1969: *Värnpliktsvägran. En mänsklig rättighet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Körlof, Björn 1978: *Ungdomsopinion och vapenfrilagstiftning. Försvar i nutid*, nr 4, 1978.
- Larsson, Ellen 1973: *Etiska argument i den svenska freds- och försvarsdebatten under åren 1957–1970*. Stockholm: Verbum.
- Ljungdahl, Axel 1980: Samvete och samhällsplikt: En undersökning av värnpliktiga som sökt vapenfri tjänst åren 1967–1976. *Särtryck ur Kungl. Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift*, nr 3 1980.
- Marcus, Stig 1970: *Att vägra värnplikt. Folk och försvars skriftserie*, nr 1 1970.
- Mårald, Bert 1974: *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst: ideologi, propaganda och politiska yttringar från Krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning*. Stockholm: Norstedt.
- Norenus, Ulf 1975: *En pacifistisk argumentsamling*. Stockholm: SFSF – Kampen för fred, Pax.
- Orward, Björn 1970: *Vet du vad: En bok om försvarsupplysning*. Stockholm: Verbum/Studiebokförlaget.
- Persson, Krister 1988: *Är det samma fred? En bok om krig/fred, värnplikt och vapenvägran*. Borås.
- Svenstedt, Carl Henrik 1971: *Fängelse en (1) månad*. Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers.
- Söderbäck, Per 1986: *Vägra vapen? – valet är Ditt!*. Uppsala: Kristna fredsrörelsen.
- Vanerell, Louise 2014: Manliga ideal och värnpliktsvägran i *Arbetshistoria* 2014 (38), 21-25.

SUMMARY

Refuse to kill, refuse to do military service!

A study of the conscientious objection issue in the cultural and social debate and within the peace movement in Sweden around 1965–91

Refusing conscription became an important issue for many young men during the period from the 1960s to the 1990s. The stance on conscription and one's own participation provided a first training in how society works and an opportunity for reflection and discussion on societal choices, violence and non-violence as well as ethical and political issues, a training in becoming an adult. Conscription and conscientious objection could arouse hot feelings and lead to intense discussions among the young men who were called to enlist for their immediate surroundings, and for society at large.

My purpose with this study is to investigate and analyze discussion and debate on the conscription issue in Sweden through a number of reflections on current debate material during

the period 1965–91 to clarify which arguments appeared.

As my research shows, the number of conscientious objectors increased on a political basis, and during the 1960s and 1970s in particular, there was an intense discussion about whether conscientious objection should be based on Marxist or pacifist grounds. The pro-defense forces also tried to raise motels against the tendency for more conscripts to refuse, as they saw this development as worrying. Overall, I also discuss the conscription movement as a New Social Movement, based on immaterial and civilization-critical foundations.

Keywords: conscientious objection, New Social Movement, pacifism, cultural debate

NYA AVHANDLINGAR

Jenny Ingridsson: *The Promises of the Free World. Postsocialist Experience in Argentina and the Making of Migrants, Race and Coloniality*. Södertörn Doctoral Dissertations 134, Södertörns högskola, Huddinge 2017. 300 s., ill. ISBN 978-91-87843-87-7.

Argentina har genom historien varit föremål för invandring från olika delar av Europa, inte minst från östra Europa. På 1990-talet, efter Sovjetunionens kollaps 1991, förband sig Argentina i ett avtal med ett flertal före detta sovjetiska republiker att ta emot ett antal migranter. Dessa erbjöds tillfälliga arbetstillstånd i landet men fick även löften om att kunna erhålla permanent uppehållstillstånd efter en tid. Nära 10 000 personer kom att emigrera till Argentina inom ramen för avtalet, *Resolucion MI 4632/94*, men cirka hälften av emigranterna flyttade efter en period vidare till andra länder som Kanada och Spanien. Många av de migranter som stannade i Argentina slog sig ned i Buenos Aires med omnejd. En ödets ironi var att Argentina vid ungefär samma tid som migranterna anlände till landet upplevde en ekonomiskt och socialt turbulent period framkallad av landets nya neoliberal politik som hade stöd av aktörer som Världsbanken och Internationella valutafonden. De post-sovjetiska migranterna var på så vis med om att flytta från en samhällskris till en annan.

I doktorsavhandlingen *The Promises of the Free World* undersöker etnologen Jenny Ingridsson vad några av dessa migranter

från 1990-talets och de tidiga 2000-talets östra Europa upplevde under sina första år som immigranter i Argentina. Ingridsson har under ett fältarbete i Argentina intervjuat 14 migranter som åren 1996–2001 emigrerade från de före detta sovjetrepublikerna Ukraina och Ryssland. Intervjuerna som ägde rum under perioden 2012–2014 speglar erfarenheter som migranterna gjort under nästan tjugo års tid. Genom intervjuundersökningens berättelser får vi inblick i hur man som privilegierad men ändå utsatt migrant hanterade övergången från ett kapitalistiskt system till ett annat: från den postsocialistiska kapitalismen i de forna sovjetrepublikerna till neoliberalismens Argentina. Genom analysens oavbrutna fokus på undersökningsdeltagarnas (*the participants*) erfarenheter och levnadsstrategier får man som läsare en förståelse av hur man som migrant, navigerar från ett system till ett annat och hur man går i land med denna förflyttning. Avhandlingen är full med analyser av olika personliga öden samtidigt som målet är att analysera diskurser om ras, klass och kön snarare än enskilda personöden.

Den empiriska analysen börjar med att undersökningens intervjuer kontextualiseras utifrån sitt historiska sammanhang. I kapitel 2 – ”Background: Immigration to Argentina” – beskriver författaren hur nationen Argentina historiskt sett är sammanlänkad med en kolonial strävan som under lång tid favoriserat grupper som representerat europeisk vit-het på bekostnad av andra grupper i landet. Under 1800-talet genomgick Argentina, efter att 1816 blivit självständigt från Spanien,

en kapitalistisk modernisering. Landet blev ett viktigt exportland för varor som bomull, säd och kött. Inom ramen för detta växte det fram ett behov av utländsk arbetskraft. Den europeiska immigrationen spelade en viktig roll i detta sammanhang från och med mitten av 1800-talet. I kapitlet uppmärksammas att *rasifiering* var en central del i hur immigrationen ägde rum. Den ”vithet” som den europeiska migrationen representerade framhölls som ett ideal i den argentinska kontexten. Genomgående var att den argentinska staten liksom landets politiska och ekonomiska elit gynnade den ”vita” immigrationen från Europa.

Migranter från Ukraina och Ryssland var delaktiga i denna utveckling. Kapitlet innehåller separata avsnitt om migrationen från Ukraina och Ryssland. Ukrainska migranter kom till Argentina under tre olika vågor: i slutet av 1800-talet, efter första världskriget och efter andra världskriget. Enligt uppgift från författaren levde cirka 220 000 personer med ursprung från Ukraina i Argentina på 1990-talet. Även den ryska emigration till Argentina har skett i form av tre vågor: den judiska diasporan ankom i slutet av 1800-talet, Volga-tyskarna anlände på 1910-talet och ett stort antal lantbrukare och arbetare började komma från Ryssland från och med början av 1900-talet. De sistnämnda utgör kärnan i dagens ryska gemenskap i Argentina, som består av cirka 140 000 personer. Kapitlet innehåller också en redogörelse för den interna latinamerikanska immigrationen i Argentina, det vill säga från länder som Bolivia, Brasilien, Peru, Chile, Paraguay och Uruguay. 1,2 miljon människor utgör migranter från dessa länder i dagens Argentina. I avhandlingen beskrivs de som utsatta för rasism och diskriminering i det argentinska samhället i förhållande till de mer privilegierade immigranter som har sitt ursprung i Europa. Miljonstaden Buenos Aires, där undersökningen sker, är en miljö där rasism och etniska och sociala konflikter är omfattande och där immigranter från de latinamerikanska grannländerna ofta anklagas

för att vara upphov till olika samhällsproblem som arbetslöshet och droghandel.

I kapitel 3 – “We could not stay after the changes’: Leaving the post-Soviet” – inleder Ingridsdotter sin analys av intervjuerna. Fokus ligger på hur migranterna berättar om hur de i slutet av 1990-talet och början av 2000-talet valde att lämna de postsovetiska republikerna. En central faktor var individernas erfarenheter av vad Ingridsdotter kallar *dislocatory events*. Detta engelska uttryck ges ingen översättning eftersom avhandlingen saknar en svensk sammanfattning, men jag vill kalla det ”förskjutande” händelser samtidigt som jag genom min ordbok konstaterar att termen ”dislocation” även har andra i sammanhanget intressanta betydelser på svenska, såsom ”rubbning”, ”förvirring” och ”oreda”. Genom intervjuberättelserna uppfattar författaren en tydlig skillnad mellan de intervjupersoner som upplevde den oroliga postsovetiska tiden med stora politiska, ekonomiska och sociala problem som vuxna och de som upplevde perioden som barn eller ungdom. I de vuxnas fall handlade uppbrottet från hemlandet mycket om att söka ett nytt sammanhang undan de förskjutande händelserna för att kunna ”omlokalisera” eller ”förflytta banan” för sitt eget liv (*relocatory trajectory*). I de postsovetiska barnens fall var det snarare en fråga om att föräldrar agerade på ett omlokaliseringssätt för att om möjligt kunna ge sina söner och döttrar en bättre framtid. I detta sammanhang för Ingridsdotter en intressant diskussion om hur man kan analysera människors förhoppningar i migrationskontexter. Känslan av att ha förhoppningar hade betydelse för hur migranterna resonerade när de bestämde sig för att bryta upp. Att känna hopp var ett visst sätt att förhålla sig till framtiden, ett slags affektivt eller känslomässigt tillblivande.

Vidare i kapitlet pekar Ingridsdotter på hur ankomsten för flera migranter innebar att de aldrig fick motta det stöd från myndigheter gällande boende, arbete med mera som de trodde sig ha rätt till genom avtalet mellan

Argentina och de postsovetjetiska republikerna. I kölvattnet av detta cirkulerade rykten om avtalet samtidigt som det för de postsovetjetiska immigranterna ledde till en känsla av att redan från början vara oönskade i det argentinska samhället. I intervjuerna anser ändå flertalet att de inte hade något val när de sökte sig till Argentina. Migranterna försökte förgäves få uppehållstillstånd i något av de västeuropeiska länderna innan de reste vidare till Sydamerika. Med utgångspunkt i avhandlingens rasperspektiv kan denna migrationsrörelse tolkas som att de postsovetjetiska migranterna inte var tillräckligt europeiska för att kunna rota sig i Västeuropa, samtidigt som de i den latinamerikanska kontexten uppfattades som européer och kom att åtnjuta fördelar av olika slag i det nya hemlandet. Migranterna från Ukraina och Ryssland var ett slags *off-white* i betydelsen att de i den koloniala världen efter 1989 mötte olika former av rasifierande skillnadslogiker i olika globalt och lokalt situerade sammanhang.

I kapitel 4 – “We struggled to survive”: The first years in Buenos Aires” – riktas analysen av berättelserna mot de första årens tillvaro för de ukrainska och ryska migranterna i Argentina. De mötte en ny värld av arbete, boende och relationer och upplevde samtidigt sin egen sociala nedgång i samhället. Argentina, lika mycket som Ukraina och Ryssland, var ett land i ekonomisk och politisk kris samtidigt som migranterna nu skulle etablera sig i det nya landet. Förhoppningar grusades när man var tvingad att ta jobb som man egentligen var överkvalificerad för eller när man blev utnyttjad på olika sätt i arbetslivet. Det var en traumatisk upplevelse som ledde till att migranternas självförståelse (*self-understanding*) förändrades. Man befann sig plötsligt i en situation där man riskerade att bli del i samhällets växande prekariat med osäkra arbets- och levnadsvillkor. Manliga och kvinnliga migranter blev sårbara på olika sätt och mest sårbara var kvinnorna som även utsattes för sexuella trakasserier. Ingridsdotter under-

söker hur migranternas sårbarhet och utsatthet yttrar sig i ett berättande om olika sociala och materiella sammanhang som bearbetar upplevelserna av att vara utsatt: om undermåliga bostäder, om enskilda kroppar som exploateras och missbrukas, om Buenos Aires hotfulla kåkstäder vars symboliska funktion tycks vara att varna för risken att förlora sin egen sociala position och bli fast medlem i prekariatet.

I kapitel 5 – “We are professionals’: Downward Mobility and Professional Identities” – gestaltar Ingridsdotter två olika berättelser (*stories*) om professionell och social nedåtgående mobilitet i en immigrationskontext. Berättelserna är i båda fallen baserade på hur utbildning och social positionering kan förstås utifrån klass och rasifiering. Det första är en vad som kallas förbittringens berättelse (*story of resentment*). Författaren möter denna typ av berättelse i en intervju med det äkta paret Evhen och Valentyna och deras vuxne son Ivan. Evhen och Valentyna är båda födda på 1960-talet i Ukraina och utbildade till tandläkare respektive bokhållare före ankomsten till Argentina. De är alltså akademiskt utbildade och betonar också värdet av utbildning under sin intervju. Men i Argentina har det inte varit möjligt för dem att fortsätta inom sina yrken. Evhen berättar under intervjun om de olika hinder som han erfarit och som bland annat haft att göra med att han förväntats komplettera sin utbildning. Vid intervjutillfället arbetar han inom hälsosektorn, *in an informal position*. Valentyna har liksom sin make varit förhindrad att arbeta med det som hon är utbildad till och arbetar för närvarande som *caretaker in health sector*. Deras berättelse är på så vis en berättelse som utöver att förmedla en känsla som är förbittringens handlar om social degradering. Ingridsdotter kallar det diskursiva mönstret för *Bonarense litanizing narrative*, som är en form av litanier eller klagovisa med ursprung i Buenos Aires och som riktas anklagande mot allt och alla för det egna olyckliga ödet; måltavlan kan vara den politiska klassen i Argentina, men också, som i fallet med

Evhén och Valentyna, personer med judisk och arabisk bakgrund i Europa. Deras son Ivan är född i Ukraina men håller på att utbilda sig till läkare i Argentina. I Evhéns och Valentynas berättelse är sonen nästan den enda ljuspunkten. Samtidigt visar Ingridsdotter hur den förbittrade familjeberättelsen om livet i Argentina också blir en del i Ivans liv. Berättelsen om uppbrottet och om tiden i det nya hemlandet överförs till nästa generation i familjen.

Kapitlets andra typ av berättelse som analyseras ställer liksom den föregående utbildning i förgrunden. Denna berättelse, *story of education*, har en positivare ton än den som fanns i förbittringens berättelse, men bygger liksom den senare på nedåtgående social mobilitet inom ramen för migration. Här är berättaren en man som heter Myroslav, som är född i slutet av 1950-talet i Ukraina och utbildad till läkare under Sovjetunionens era. Sedan sin ankomst till Argentina har han emellertid inte kunnat praktisera som läkare. Vid intervju tillfället arbetar han inom sjukvården men det rör sig om en position som inte motsvarar hans kvalifikationer. Samtidigt uttrycker Myroslavs berättelse, i motsats till Evhéns och Valentynas, en större uppskattning av de möjligheter som erbjudits i Argentina. Myroslav får visserligen inte det erkännande som han förväntat sig genom sin utbildning, men han har trots allt uppnått en viss position i det argentinska samhället. I sin berättelse betonar Myroslav en mer yrkesprofessionell hållning angående sin situation i det nya landet snarare än att göra anspråk på ett materiellt välstånd.

De två berättelserna är olika varandra men lägger båda tonvikt på kunskapens och den högre utbildningens roll i sammanhanget. På så vis blir berättelserna ett slags social positionering. Berättelserna möjliggör för de forna européerna att positionera sig mot dem som uppfattas som underlägsna: migranter från Argentinas latinamerikanska grannländer. Rasifiering och klass blir grundläggande för hur de postsocialistiska immigranterna förhåller sig till ett slags mellanposition i det neoliberala

och socialt och ekonomiskt osäkra samhälle som Argentina utgjort under perioden sedan 1990-talet: en mellanposition där de hävdar sin egen vithetsposition i samhällshierarkin samtidigt som de också tvingas att leva med en social underklassposition som i viss mån påminner om de latinamerikanska migranternas.

I kapitel 6 – “‘We are a working kind’: Racialized economies and European exceptionality” – riktar Ingridsdotter uppmärksamheten mot hur de av hennes intervjupersoner som saknar högre utbildning skapar mening kring sin egen utsatta situation som arbetare i Argentina. I kapitlet framkommer det hur de postsocialistiska migranterna förstår sig själva som drivna av en arbetsmoral som skiljer ut dem från mängden i Argentina och som hänvisar till det förflutna och till rasifierande egenskaper. Det är en arbetsmoral som man övertagit från tiden i det forna socialistiska Sovjetunionen och som på ett paradoxalt sätt blir en tillgång i den nya kapitalistiska situation som föreligger i Argentina. Förhållningssättet bygger på en föreställning om att arbetare i det före detta Sovjetunionen hade en hög arbetsmoral som rent av fanns i deras blod eller dna. Samtidigt skänker inte denna föreställning om en överlägsen arbetsmoral de postsocialistiska migranterna någon överlägsen position i det argentinska samhället. Snarare befinner sig de i ett utsatt läge eller en mellanposition där markeringen som vit europé har betydelse för hur de trots allt kan distansera sig i förhållande till dem som betecknas som underklass i Argentina. Vithet blir i detta avseende ett slags kulturellt kapital för de postsocialistiska migranterna, som ger behörighet till en form av idealiserad europeisk gemenskap eller *first world community*. I slutet av kapitlet beskrivs hur denna rasifiering av kroppar också fungerar i ett könat perspektiv när ett par av undersökningens intervjuade kvinnor bestämt menar att slaviska kvinnor av naturen förkroppsligar en mer smakfull och vacker kvinnlighet än sina latinamerikanska motsvarigheter.

Dessa empiriska och analytiska kapitel (kap. 2–6) som beskrivits ovan inramas av ett inledande första kapitel och ett avslutande sjunde kapitel. Inledningskapitlet är grundligt och tydligt. Som genren föreskriver får läsaren stifta bekantskap med undersökningens bakgrund, syfte, forskningsfrågor, teoretiskt ramverk, metod och material samt tidigare forskning. Syftet för avhandlingen är att undersöka de erfarenheter som ett antal individer berättar om med anledning av sin migration till Argentina från Ukraina och Ryssland åren 1996–2001. Det övergripande syftet beskrivs som att undersöka de olika sätt genom vilka postsocialistiska migranter navigerade i den sociala verkligheten i Argentina, med hänsyn till såväl fysiska, materiella och socioekonomiska positioner som berättad självförståelse och identifikationer.

Narrativitet (*narrativity*) är ett av de centrala teoretiska begrepp som presenteras i avsnittet om det teoretiska ramverket. Narrativitet definieras som en både språklig och materiell artikulationshandling. Intervjupersonernas berättelser har på så vis ett aktörskap i den meningen att de skapar koherens och förståelse om individerna själva och andra. Diskurs är ett annat av de teoretiska begrepp som diskuteras i teoriavsnittet. Ingridsdotter knyter an till politisk diskursteori och beskriver diskurs som en artikulatorisk praktik som förutom att skapa mening i vardagen har med både språk och materialitet att göra. Begreppet sammankopplas med det ovan beskrivna begreppet förskjutning (*dislocation*). Förskjutning rör hur människor utifrån diskurs hanterar kriser och händelser genom att omforma eller förflytta (*relocate*) sina positioner och identiteter. Ras är som framgått ovan ett annat betydelsefullt begrepp i avhandlingen. Här sammanförs det med kritiska vithetsstudier och begreppet kolonialitet (*coloniality*). Ras analyseras i ett intersektionellt sammanhang där även aspekter som genus, klass och ålder ingår. Vithet som i detta avseende definieras som en hegemonisk norm i det västerländska samhället skapas diskursivt, utövas i vardagen

och är inte statiskt utan förändras historiskt och situationellt. Vithet är en privilegierad position som hänger ihop med globala och lokala maktstrukturer i samspel med varandra.

Ingridsdotter beskriver sin metod som etnografisk. Avhandlingen bygger på intervjuer och deltagande observationer och intervjuerna som gjorts på spanska är huvudmaterial. Ingridsdotter har intervjuat 14 personer, varav åtta män och sex kvinnor, som hon betecknar som forskningsdeltagare (*research participants*) och som har det gemensamt att de under åren 1996–2001 utvandrade till Argentina från Ukraina och Ryssland och gjorde den typen av erfarenhet av ”förskjutande” händelser som står i fokus i avhandlingen. Forskningsdeltagarna beskrivs som ett slags vittnen för hur man som migrant kan erfara förskjutning från sitt hemland och hur man förflyttar eller omlokaliserar sig i den nya kontext som man blir del av. De deltagande observationer som Ingridsdotter genomfört uppfattar jag som av mer kompletterande karaktär. De har ofta gjorts i samband med att Ingridsdotter, som varit bosatt i Argentina periodvis, har deltagit i olika möten eller dylikt. Ingridsdotter beskriver sin metod som till viss del autoetnografisk. Hennes perspektiv på ras har bland annat sin upprinnelse i ett autoetnografiskt förhållningssätt. Hon delar vithet med sina intervjupersoner och utvecklar i viss mån sitt perspektiv på rasifiering utifrån denna förutsättning.

I avslutningskapitlet summerar Ingridsdotter sin undersökning genom att fastslå att migranternas erfarenheter måste ses i ljuset av den historiska immigration som förekommit i Argentina. I detta sammanhang är dagens Argentina en nation med många immigranter av europeisk härkomst och med en alltjämt förhärskande kolonial logik (*colonial logics*). Rasifiering som är en central del i denna koloniala logik hänger samman med ekonomiska processer i samhället och inte minst med hur arbetsmarknaden organiseras. De postsocialistiska migranterna från Ukraina och Ryssland uppfattas och uppfattar sig själva

som eftersökta migranter i detta sammanhang. Samtidigt är det inte alltid den positiva upplevelsen av att vara eftertraktad som präglar migranternas tillvaro utan snarare just det som stått i fokus i analysen och som Ingridsdotter kallar förskjutande händelser både från tiden i det före detta Sovjetunionen och från situationen i det nuvarande Argentina. Dessa förskjutande händelser är en utmaning för migranterna såtillvida att dessa riskerar att re-positioneras och falla utanför sin egen privilegierade position som vita.

Migrantskapet skapas i utanförskap och i vanliga fall förknippas inte migranter med den privilegierade position som vithet innebär. Men i intervjupersonernas fall är upplevelsen stark att man blev migrant när man anlände till Argentina, vit migrant. Här diskuterar Ingridsdotter vithet som social konstruktion. Det handlar inte om att människor är vita utan hur de skapas som vita utifrån olika maktrelaterade symboler och värden. De postsocialistiska migranterna i Argentina gestaltar vithet (*perform whiteness*) och conceptualiseras som vita av sin omgivning (*conceptualized whiteness*). Intervjupersonernas ålder eller generationstillhörighet är en ytterligare viktig faktor för hur man kan förstå de erfarenheter som man som migrant gör efter ankomsten i det nya landet. Här pekar som nämnts ovan Ingridsdotter på att de migranter som var äldre och hade utbildning och karriär från det forna Sovjetunionen i många fall upplevde nedåtgående social mobilitet i Argentina, medan de som kom som barn eller unga vuxna till Argentina hade lättare att finna en väg in i samhället som inte skulle innebära social degradering. Arbete är ytterligare en central faktor i avhandlingens analys. Ingridsdotter återknyter till diskussionen om hur migranterna framställde sig själva som pålitliga arbetare som vill göra rätt för sig i det nya samhället, men att de trots denna inställning upplever sin egen position som hotfullt nära att bli del i samhällets prekariat.

Detta är min läsning av en avhandling

som jag uppfattar som utomordentligt innehållsrik och intressant. Avhandlingen har en övertygande teoretisk ram samtidigt som forskningsmaterialet är nyansrikt och väl presenterat. Bidraget till den etnologiska forskningen om ras som social konstruktion ter sig som nydanande. Ingridsdotter visar hur rasifiering hänger samman med globala rörelser i samspel med lokala sammanhang.

En kritik som man trots allt kan rikta mot avhandlingen är att det argentinska samhället i stort inte blir så synligt i avhandlingen. Intervjuberättelserna tar all uppmärksamhet medan andra tänkbara berättelser i det samhälle som studeras är i stort sett frånvarande. Det är lite förvånande med tanke på att Ingridsdotter låter förstå att hon i flera år har bott i Argentina och kan språket. Att inkorporera andra röster om de vita migranterna från östra Europa än de aktuella migranternas egna röster hade mot denna bakgrund varit möjligt att göra vad jag förstår. Kunskapsvinsten hade varit att man hade kunnat se denna relationella rasism som beskrivs i avhandlingen utifrån fler röster än bara de postsocialistiska migranternas, exempelvis röster tillhörande den politiska eliten i Argentina eller de latinamerikanska migranterna. Samtidigt när jag skriver detta inser jag att ett sådant brett fältarbete hade varit svårt att göra, kanske rent av omöjligt med tanke på forskningsetik, säkerhet med mera.

En annan kritik är att boken i mycket liten grad förhåller sig till det faktum att det rör sig om en avhandling i etnologi som är skriven i en svensk forskningsmiljö. Det saknas en fördjupande diskussion om hur avhandlingen bidrar till svensk/nordisk etnologi trots att ämnet migration genom åren har diskuterats från olika synvinklar i flera etnologiska avhandlingar och antologier. I inledningskapitlet förekommer kortfattat som exempel på tidigare forskning de etnologer som har en diskursiv politisk orientering i sin forskning. I den empiriska analysen refereras sedan till etnologisk litteratur mer sporadiskt. I denna

del av avhandlingen dominerar i stället hänvisningar till internationell litteratur inom forskningsfältet migration.

Den här recensionen påbörjades för rätt så länge sedan och slutfördes först i mitten av mars 2022, ett par veckor in i Rysslands krig mot Ukraina. Detta fick mig förstås att läsa om vissa delar i avhandlingen med nya ögon. Jag återkom bland annat till uppgiften om att avhandlingen skrevs under tiden för massprotesterna i Kiev mot den Rysslandsvänlige presidenten Janukovitj och under den ryska invasionen av Krimhalvön, men att dessa händelser saknade betydelse för avhandlingens innehåll. Jag godtog detta vid min första läsning av boken som alltså var för ganska länge sedan, men när jag nu läser om just detta parti för att avsluta mitt arbete med recensionen framstår Ingridsdotters vägval som iögonfallande med tanke på att avhandlingen i övrigt gärna tar itu med politiskt laddade omständigheter kring kategoriseringar och nation.

Markus Idvall, Stockholm

Rebecka Millhagen Adelswärd: *Monument, minne, museum. Stockholms slott under det långa 1900-talet*. Acta Universitatis Upsaliensis Ars Suetica 25. Uppsala 2021. 576 s., ill. ISBN 978-91-513-1246-0.

För konsthistoriker har Stockholms slott sedan hundra år haft en central roll i förståelsen för hur svensk inredningskonst och skulptur utvecklades under 1700-talet och hur institutioner som Överintendentensämbetet och Konstakademien tog form. Det var också på Stockholms slott som rikets första offentliga museum år 1794 slog upp portarna. För många andra har slottet och dess museer varit givna besöksmål på turistresor till huvudstaden. Sannolikt är det vanligt att närma sig den storslagna byggnaden med förväntningar och respekt men kanske inte alltid med analytisk blick.

Att det vi idag möter är resultatet av en lång och medveten kulturarvs- och musealiseringprocess kanske alltså inte alltid framgått, inte heller att det nuvarande slottet varit en central och mycket medveten del av nationsbygget, ett band mellan kung och folk i en tid då monarkin gick från verklig politisk makt till en symbolisk-kulturell. Med Pierre Bourdieus terminologi omvandlades politiskt och ekonomisk kapital på slottet till ett kulturellt och bidrog därmed till att legitimera den representativa monarkin i det demokratiska 1900-talet. När musealiseringen påbörjades hade Oscar II kronan på hjässan, när den slutade låg riksregalierna tryggt i sin monter i Skattkammaren. Slottet blev offentligt och tillgängligt för folket. Samtidigt blev det närmast en medborgerlig dygd att åtminstone någon gång i sitt liv besöka dess museer och ta del av prakten och härligheten.

Hur denna process gick till under ”det långa 1900-talet”, från Oscar II:s trontillträde fram till millennieskiftet 2000, är ämnet för Rebecka Millhagen Adelswärd doktorsavhandling i konstvetenskap.

Efter en inledningen utgör kapitel 2–4 bakgrunder, först om slottets som etablerat minnesmärke, därefter om hur slottet under 1900-talet intog sin centrala plats i svensk konsthistorieskrivning och sedan om samlandet som kungligt-furstligt ideal i Europa och Sverige. Samlande i skattkammare, livrustkammare och kuriosakabinett har gamla anor. Man kan erinra sig att redan Gustav II Adolf sparade ”auto-reliker” (egna kläder) från sina fälttåg och hur Gustav III handlade konst i Italien. Hur Livrustkammaren 1885–1906 organiserades i den gamla biblioteksflygeln ägnar Millhagen Adelswärd särskilt intresse. Kungliga biblioteket hade då flyttat till Humlegården och här iordningställdes en överdådig och definitivt vapenfixerad och krigsheroiserande utställning, som efter några decennier överflyttades till Nordiska museets centralhall.

Under 1890-talet inleddes omfattande restaureringsarbeten på Stockholms slott. Kung

Oscar II tog både initiativ och finansierade ett stort projekt, som både var en fasadrestaurering med åtgärdande av tveksamma äldre lagningar och en komplettering av skulpturprogram och inskriptionstavlor som slottsarkitekt Nicodemus Tessin d. y. en gång tänkt sig men som aldrig kommit på plats. Det handlade alltså i mycket om att fullborda Tessins intentioner. Projektet ingick i Oscar II:s ambition att vara en konsternas beskyddare, i hans självförverkligande som kulturmonark. Det skedde i en tid när den karolinska barocken och de karolinska dygderna, bland annat genom Verner von Heidenstam, fått en central position i den nationalromantiska definitionen av svenskhet. Något tidigare var det snarare riksgrundaren Gustav Vasa och Vasalotten som stått i nationalismens fokus.

Fasadarbetena föregicks av inrättandet av slottsarkivet 1892, den vetenskapliga grunden för projektet, och av arbeten i de olika entrévalven, vilka försågs med plafonder av Julius Kronberg. Även ny skulptur tillfördes här.

Den fräna kritik, som vid samma tid drabbat restaureringen av Gripsholms slott, medförde att restaureringen av Stockholms slott inte enbart leddes av slottsarkitekten Ernst Jacobsson utan underställdes en restaureringsnämnd med sakkunniga arkitekter, konstnärer med flera, bland dem I. G. Clason, Ferdinand Boberg, Fredrik Lilljekvist, Agi Lindegren och Gustaf Wickman. Därmed hade Oscar II samlat de bästa rådgivare tiden kunde uppbringa. Smärre justeringar i Tessins idé- och bildprogram gjordes, bland annat fick framstående fältherrar, vetenskapsmän, arkitekter och diktare ta plats på sydfasaden och dela den konungsliga äran, ett slags parallell till hur kungastatyer i städerna började få sällskap av bronser av män som Carl von Linné och Esaias Tegnér.

Till skillnad från Gripsholmsrestaureringen blev fasadarbetena på Stockholms slott väl mottagna. De stärkte både huvudstaden, nationen och monarkens roll och tycks ha

genomförts utan synbara stridigheter. Ideologiskt var man på väg från 1800-talets stilrestaureringar till en mer vetenskapligt grundad restaureringskonst.

Inne i slottet fick museimannen John Böttiger Oscar II:s förtroende och uppdrag att med konsthistoriska och museala principer ta hand om samlingarna. Utgångspunkten fanns i det nyinrättade slottsarkivet. Böttiger, senare kallad "slottens Hazelius", kom att ägna mycken energi åt att rädda de stora samlingarna av vävda tapeter men också åt att värna om slottets olika rum och deras historiskt betingade stilmässiga egenarter. Tanken att ominreda efter mode vek för mer antikvariska principer, vari interiörerna sågs som långvariga och inte skulle ändras för varje generation. Kritiken mot det tidigare 1800-talet var hård, det hade brustit i pietet och nu krävdes omfattande kulturhistoriska räddningsaktioner.

Efter första världskriget genomgick slottets inredningar omfattande restaureringar. Det gällde delvis att åtgärda direkt förfall, som i rikssalen, men en genomgående tanke var också att med utgångspunkt i ritningar, undanställda kolonner, möbler med mera och frampreparerade färgfragment återföra slottet till det 1700-tal som man ansåg vara dess storhetstid. Fast inredning och möbler skulle samspela. Monumentet och konsthistorie-skrivningen bekräftade varandra och svenskhet blev nu alltmer knuten till rokoko och gustavianskt. Slottsarkitekt Ivar Tengbom fick en betydande roll, liksom konservator Alfred Nilsson. När kungafamiljen med Gustaf V i spetsen dragit sig tillbaka från den stora bostadsvåningen öppnades möjligheterna för dess musealisering. Möblerna blev kulturarv i takt med att möbelsnickare som hovebenist Georg Haupt upphöjdes av konstvetenskapen. Slottsinteriörerna började också bli offentliga och visas för allmänheten. Efter borggårdskris, allmän rösträtt och demokratiskt genombrott blev slottet alltmer ett för nationen och folket tillgängligt kulturminne med visningar och tryckta vägledning.

Arbetena skedde i en tid av 1920-talsklassicism och stark uppvärdering av 1700-talets möbler och inredningskonst. De mörka 1800-talsinredningarna städades ut men med det så kallade Frukostrummet skedde en omsvängning. Senare uppfattade man att även Oscar II:s skrivrum skulle ha sin givna plats som del av slottet. Gustav V står i Millhagen Adelswärds avhandling definitivt i skuggan av sin företrädare och efterträdare. Med Gustav VI Adolfs trontillträde 1950 fick Sverige en modernt präglad kulturmonark, djupt intresserad av konst, keramik och klassisk arkeologi, ödmjuk inför expertisen och engagerad i slottet som kulturminne. Drottningarna tycks däremot ha haft en undanskynd roll i kulturarvsprocesserna, vilket utgör en intressant kontrast mot adelns kvinnor, som inte sällan haft ett särskilt engagemang för samlingar, hus och hem.

Under 1900-talet integrerades inte mindre än fem museer i Stockholms slott. I Slottsmuseet (1936) skapades ett nyktert historiskt museum mot rå tegelbakgrund i djupa källarvalven. I Gustav III:s antikmuseum (öppnat 1958) skedde en mer komplex process. Kongl. Museum, det första offentliga museet i Sverige och (beroende på hur man räknar) äldre än självaste Louvren, återupprättades i två etapper under 1950-talet och 1990-talet. Antika skulpturer står här mellan kolonner, schackrutigt golv och kassetterade gördelbågar. Det var på en gång en restaurering och rekonstruktion, ett slags museum över ett museum och en brygga mellan Gustav III som kulturmonark och Gustav VI Adolf som antikvurmåre. Ett rekonstruerat 1700-talsmuseum stärkte naturligtvis också Sveriges internationella anseende som kulturnation. Arkitekterna Ivar Tengbom och Ove Hidemark hade förvisso olika ingångsvärden men resultatet blev likväl en helhet som det nog idag är lätt att uppfatta som något som alltid funnits där.

Därefter följde den mer modernistiskt präglade Skattkammaren (1970), visningsscenen

för riksregalierna ritad av Sven Ivar Lind samt Livrustkammaren (1978), ett samarbete mellan Sven Ivar Lind och överintendent Åke Meyerson. Samlingen återkom efter decennier i Nordiska museet till slottet och försågs med en suggestiv scenografi. Rummet där tre skjutna kungars dödskläder (Gustav II Adolfs, Karl XII:s och Gustav III:s) ställdes ut talade direkt till besökaren med historiens vingslag. Men bakom fascinationen för de morbida originalen, vad torgfördes egentligen för ideologi – folkets tacksamhet över att kungarnas blod flutit för nationen?

Både Livrustkammaren och det nya Museum Tre Kronor (1999), Slottsmuseets efterföljare, byggde på moderna museiidéer, vari upplevelse och visuellt uttryck blivit viktigare och den kronologiska ordningen och faktaredovisningen tonats ned. Museiidealen hade förskjutits från vetenskapligt ordnade redovisningar mot estetiska upplevelser.

Den stora fasadrestaureringen av Stockholms slott 1898–1902 har inte haft någon given plats i svensk restaureringshistoria, vilken vanligtvis gått direkt från Verner von Heidenstams kritik av Gripsholmsrestaureringen till Sigurd Curmans kyrkorestaureringar. Här gör Millhagen Adelswärd en avsevärd komplettering och nyansering, men varför har historien skrivits så? Fanns det en rädsla att det skulle uppfattas som alltför rojalistiskt och konservativt att lyfta fram Oscar II? För egen del är jag benägen att tro att projektets konsensus inte avsatt tillräckliga spår i pressen och att Riksantikvarieämbetet inte velat lyfta fram restaureringen eftersom den inte utgick från den egna Sigurd Curman-vördande institutionen. Inte heller Gustav III:s antikmuseum har vanligen ägnats något större intresse i beskrivningar av svensk restaureringshistoria, så även här gör författaren en betydande insats.

Monument, minne, museum är en gedigen, systematisk, saklig och nykter avhandling som dokumenterar en komplicerad process av restaureringar, musealisering, kulturarv, pedagogik och förändringsprocesser. Vid en

sträckläsning blir mängden fakta och aspekter på denna för rikets centrala kulturmiljö närmast överväldigande. Det är massor av vävda tapeter, regalier, 1700-talsmöbler, skulpturer, det är ledande arkitekter som Ivar Tengbom, Sven Ivar Lind och Ove Hidemark. Desto mer imponerande att författaren i all faktaredovisning lyckas behålla både sitt eget och läsarens intresse för de långa linjerna och centrala frågorna. Hon pressar aldrig källmaterialet för långt. De tre huvudämnena kan sägas vara monarki, musealisering och restaureringshistoria. Avhandlingen blir därmed viktig för att förstå monarkins ställning som kulturinstitution under det demokratiska 1900-talet, för att förstå kulturarvs- och musealiseringprocesser och slutligen för att nyansera svensk restaureringshistoria.

Kanske skulle avhandlingen givit något större plats åt de delvis svärfångade, delvis uppenbara drivkrafterna och ideologiska ståndpunkterna och skiljelinjerna bakom processerna: kungarnas vilja, museimännens (och -kvinnornas) ambitioner och hur socialdemokratiska kulturpolitiker och republikaner såg på monarkins omvandling från maktinstitution till kulturinstitution och kulturarv? Reproducerades inte föreställningarna om gamla hjältekonungar, ärorikt förflutet och militarism alltför oproblematiserat? Vågade ingen ifrågasätta skimret från Gustavs dagar?

Några gånger, redovisar Millhagen Adelsvärd, brände det uppenbarligen till. Som när Endymion, den sköne marmorynglingen i antikmuseet, blev föremål för Otte Skölds hysteriska homofobi, ett ”marmoräckel, pederasternas sovande Venus” eller när Livrustkammaren enligt Eva Eriksson i *Arkitektur* 1978 var ”ett konstverk, men ett konstverk som sätter sig i halsen”. Hjältekonungar och 1970-talsmarxister kunde naturligtvis inte gå i samma marsch. I övrigt blir huvudintrycket emellertid att musealiseringen av Stockholms slott skedde i bred konsensus av ambitiösa och kompetenta professionella kulturvårdare i ett samförståndets folkhem, i vilket Gustav

VI Adolf skickligt balanserade humanism, ödmjukhet för vetenskapen, folklighet och kunglig värdighet.

Rebecka Millhagen Adelsvärds avhandling är med sina 576 sidor inte bara tung och uttömmande utan också genomarbetad. Bland alla torra sammanläggningsavhandlingar är det befriande att se en riktigt bunden bok med utmärkta illustrationer. Det är en till bildurval, bildkvalitet, formgivning och band ovanligt välgjord volym, som sig bör i kungligt blått.

Henrik Ranby, Göteborg

Isak Lidström: *På skidor i kulturella gränsländ: Samiska spår i skidsportens historia*. Malmö Studies in Sport Sciences, Malmö universitet 2021. 280 s., ill. ISBN 978-91-7877-194-3.

Skidsporten är en idrott där historia och kulturarv har haft en framträdande roll. Vasaloppet, Nordenskiöldsloppet, Vålådalen och Tärnaby är tävlingar och platser som har ägnats stort intresse, även från forskarhåll. Men trots att det samiska inslaget i svensk vinteridrott varit betydande, har det hittills fått relativt begränsat utrymme i svensk forskning (men desto mer i Norge, genom bland andra Helge Chr. Pedersen och Eivind Skille). Isak Lidströms sammanläggningsavhandling *På skidor i kulturella gränsländ: Samiska spår i skidsportens historia* är därmed en pionjärinsats som kan bidra med nya kunskaper och perspektiv.

Det övergripande syftet med avhandlingen är ”att belysa den moderna skidsportens samiska historia i Sverige utifrån organisations- och kulturhistoriska perspektiv som tar avstamp i begreppen nation och etnicitet”. Med detta i åtanke har Lidström valt att göra en bred kulturhistorisk undersökning, där såväl individer som organisationer studeras. Tidsperioden är omfattande och spänner över

mer än ett århundrade, från de första skidtävlingarna under det sena 1870-talet ända fram till 1990. Lidström hämtar teorier och begrepp från historisk forskning, men även från det idrottsvetenskapliga fältet. Utöver redan nämnda begrepp som nation och etnicitet, spelar sportifieringsbegreppet (efter Allen Guttmann) något av en huvudroll. Enligt modellen utvecklas idrotter på likartade sätt, mot ökande specialisering, organisering, rationalisering och standardisering. Lidström visar hur sportifieringen ofta kolliderade med andra värden.

Två huvudsakliga spår följs. Det ena rör den svenska skidsportens samiska historia och hit kan delstudierna I, II och V sorteras in. I dessa artiklar undersöker Lidström hur olika kulturella identiteter har uttryckts inom längdskidåknningen. Enskilda idrottare bereds stort utrymme och tillmäts ett förklaringsvärde som skulle kunna problematiseras men som med avhandlingens helhet i åtanke trots allt framstår som väl underbyggt. Den första artikeln tar avstamp i en av den moderna svenska skidsportens första tävlingar, enligt Lidström en avgörande punkt i transformationen från en vardaglig praktik till en sportifierad idrott. I centrum står konflikten mellan en traditionell syn på skidåkning som transportmedel, och en framväxande idé om skidåkning som tävlingsidrott. Den samiska deltagaren Anna Lucia Kant var uppenbart skicklig på skidorna men ”förlorade” då hon inte uppfattat målet med tävlingen på samma sätt som vissa av medtävlarna. Hon var i efterhand missnöjd med tävlingsformatet och denna kritik (Kants fjärde?) illustrerar hur prestationslogiken hamnade i konflikt med andra värden inom kroppsövningsfältet. Kritiken mot detta kom även från andra håll, inte minst den nationalistiskt influerade Linggymnastiken (vilket visats genom bl.a. Jan Lindroths och Jens Ljunggrens forskning).

Delstudie två tar sig an längdskidåkningens etableringsfas från 1900-talets början och fram till mellankrigstiden. I fokus står stereotyper och identiteter kopplade till nation

och etnicitet som formerades inom idrotten. Lidström pekar på två stereotypa bilder av skidåkare: ”den ädle vilden” och ”den rationelle asketen”. Medan samiska skidåkare (främst exemplifierat av den Vasaloppsvinnande J.A. Persson) tenderade att sorteras in som naturbarn vars framgångar förklarades av nedärvda förmågor eller yttre faktorer, sågs andra skidåkares framgångar snarare som ett resultat av medveten och rationell träning. Detta blir särskilt intressant i ett längre historiskt perspektiv, då just dessa ”rationella asketer” (ofta skogsarbetare från glesbygd) på 1950-talet hamnade i konflikt med den framväxande vetenskapliga idrottsrationalitet som i hög grad byggde på fysiologisk forskning.

Delstudie fem behandlar utförsåkaren Bengt-Erik Grahn från Tärnaby, som genom sitt val av idrott bröt mot den etablerade bilden av samiska skidåkare. Grahns aggressiva åkstil, som resulterade i en del dramatiska uråkningar i avgörande lägen, blev föremål för samma slags stereotypa karakteriseringar som längdskidåkande samer fick stå ut med. Idrotten tycktes spela mindre roll – samiska utövare tillskrevs vissa egenskaper oavsett aktivitet.

Det andra spåret i avhandlingen fokuserar på den samiska idrottsrörelsens historia. Här hamnar organisationerna, eller kanske snarare organiseringsprocesserna, under lupp. Delstudierna III, IV och VI tar sig på olika sätt an organisatoriska dimensioner av den samiska idrotten. Delstudierna tre och fyra ger sig i kast med det viktiga steget att arrangera de första Same-Mästerskapen 1948, liksom formeringen av Svenska samernas idrottsförbund (SSIF) 1948 och Svenska samernas skidförbund (SSS) 1950. En avgörande roll tillskrivs prästen Lennart Wallmark, som sedan 1942 var rektor vid Samernas folkhögskola i Jokkmokk. Wallmarks insatser framställs som sprungna ur ett intresse för och ett slags paternalistiskt värnande av den samiska (renskötarkulturen). Intressant nog hade Wallmarks egen son, en erkänt duktig lassokastare, inte tillåtelse att delta i tävlingarna eftersom han

inte var same. Den idrottsliga prestationen var viktig, men den samiska identiteten än mer avgörande. Historien om Wallmark och de första samemästerskapen är ett av många exempel på hur Lidström använder historiska detaljer och väl valda ögonblicksbilder för att diskutera mer övergripande frågor.

I den avslutande sjätte delstudien förflyttar vi oss till en senare fas i den samiska idrottens organisering, perioden 1970–1990. Här blickar Lidström i högre utsträckning utanför Sveriges gränser och jämför på ett tydligare sätt med utvecklingen i resten av Sápmi. Detta är också den enda av artiklarna som är skriven på engelska. Här visar Lidström hur särorganiseringen, alltså att den samiska idrotten har försökt etablera sina egna förbund, tävlingar och regelverk, har utmanat andra strukturer. Samisk idrott har bedrivits vid sidan av och i viss mån i strid med den etablerade och statsstödda idrotten som organiserats inom Riksidrottsförbundet (RF).

Sverige har historiskt sett haft en tydligt sammanhållen idrottsrörelse med en stark paraplyorganisation i form av RF, som haft en närmast monopolliknande ställning. I jämförelse med andra länder har alternativa organisationer med politiska eller religiösa inriktningar haft begränsat inflytande inom idrotten. Här är vårt västra grannland ett belysande exempel, genom den roll som den norska arbetaridrottens egna organisationer har spelat. Lidström har i andra sammanhang utvecklat sina tankar om den samiska idrottens utveckling som en spänning mellan sportifiering och indigenisering. Han pekar på att den samiska idrottshistorien kretsar kring två centrala frågor: vem är bäst och vem är same? Den förra frågan är helt i linje med sportifieringen, medan den andra snarare bryter mot en rad av sportifieringens kriterier. Genom att hålla på den etniska exklusiviteten har den samiska idrotten krockat med RF:s grundläggande kriterier om att alla ska vara välkomna och att styrningen ska vara demokratisk. I Norge har den samiska idrotten dock fått statligt stöd,

vilket indikerar att det inte är självklart hur frågan om etniskt orienterad särorganisering av idrotten ska hanteras.

Även om det är ett tacksamt grepp att fokusera på en tydlig brytpunkt (i form av en tävling) eller enskilda aktörer (som skidåkarna Grahn och Kuoljok och rektorn Wallmark) är det i de längre, mer övergripande perspektiven som den samiska idrottens historia och utveckling blir tydligast. Sportifieringen av idrotten i stort har också påverkat och påverkats av den samiska idrotten, som tycks ha stått för ett slags lågintensivt motstånd mot standardisering, specialisering och rationalisering (i betydelsen vetenskapliggörande av träning och andra förberedelser). Det hade varit intressant med en tydligare koppling till den segdragna strid mellan naturlig och rationell träning som präglat svensk konditionsidrott under 1900-talet. Inte bara samiska idrottare, utan även skidåkande värmlänningar, dalmasar, jämtar och norrlänningar beskrevs som irrationella och egensinniga, envist dröjande vid ovetenskapliga träningsmetoder. Mot den naturliga träningen ställdes det framväxande välfärdssamhällets sociala ingenjörskonst och dess främsta representanter inom idrotten – fysiologerna. Det är ett viktigt bidrag att studera den samiska idrotten med begrepp som nation och etnicitet i fokus, men det skulle även vara möjligt med ett delvis annorlunda fokus. Spänningarna mellan olika idéer om kropp, träning, kunskap och natur aktiveras genom, men kan inte helt begränsas till, kategorier som svensk eller same.

Med det sagt är Lidströms avhandling ett viktigt och mycket läsvärt bidrag till den idrottshistoriska forskningen. Inte minst genom att belysa hur den moderna idrottens sportifiering och starka koppling till nationella identiteter har utmanats av andra logiker. Den samiska idrotten förtjänar att studeras i egen rätt, men kan i förlängningen dessutom kasta nytt ljus på hur olika erfarenheter, logiker och kunskapsformer formeras, uttrycks och värderas inom idrotten i stort.

Daniel Svensson, Malmö

RECENSIONER

Barbro Klein: *I tosaforornas värld. Gustav berättar*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2021. 463 s., ill. ISBN 978-91-89063-95-2.

År 2018 vid Barbro Kleins död återfanns i hennes dator ett i det närmaste slutfört manus om hennes far Gustav Arklinds berättarkonst. Det togs om hand av en redaktionsgrupp under ledning av Marie-Christine Skuncke och Georg Drakos, som varsamt och respektfullt har färdigställt manuset och boken med titeln *I tosaforornas värld. Gustav berättar*.

Barbro Klein inledde arbetet med Gustavs berättelser, som han själv ofta kallade tosaforor, redan på slutet av 1970-talet och har oregelbundet återkommit till det under hela sitt verksamma liv som etnolog och folklorist. Vi som var hennes doktorander, kollegor och vänner har otåligt väntat på att få ta del av resultatet. Och väntan har inte varit förgäves.

I tosaforornas värld är många saker: en etnografisk studie över Gustavs muntliga berättande, en biografi över den fattige pojken från Småland som gick till sjöss, var med om en olycka och återvände, för att sedan lämna landsbygden, flytta till Stockholm, byta språk, namn, gifta sig och bilda familj. *I tosaforornas värld* är på så vis också en familjehistoria och en berättelse om folkhemmets framväxt. I min läsning är den dessutom en underbar framställning där Gustavs berättarkonst och livsöde vävs samman med dottern Barbros egen intellektuella självbiografi.

Boken inleds med en noggrann och insiktsfull redogörelse för det omfattande fält-

arbetet, för de olika teoretiska perspektivens inverkan på undersökningen och hur Barbro tolkat, omtolkat och reviderat dessa under arbetets gång. Eftersom Barbro haft en mycket betydelsefull roll i framväxten av den samtida folkloristiken i de nordiska länderna kan inledningskapitlet också läsas som en ämneshistorisk exposé.

Boken är disponerad i åtta kapitel. Eftersom Gustav, enligt Barbro, tydligt markerar i vilken period av hans liv en viss episod eller händelse utspelar sig har hon valt att disponera boken kronologiskt. Genomgående framgår dock hur intimt sammanflätat tid och plats är och hon inleder varje kapitel med beskrivningar av de platser där berättelser utspelar sig.

Efter inledningen följer ett kapitel med titeln ”Hemma hos Elsa den 4 maj 1983”. Här kommer Gustav och hans äldre syster Elsa till tals. Barbro återger ett helt samtal hon haft med dem och visar hur deras gemensamma minnesskapande går till. Det var viktigt för Elsa och Gustav att tydliggöra vilka personer och platserna de berättar om är, men också att förankra dem historiskt och geografiskt.

I detta kapitel framgår de många övervägandena som noggranna utskrifter av ljudande tal inbegriper och det faktum att detta arbete är analytiskt. Denna diskussion är bekant för många av oss, inte minst genom Barbros artikel ”Transkribering är en analytisk akt”, som publicerades i denna tidskrift redan 1991, men nyanseras och fördjupas ytterligare i *I tosaforornas värld*. Det blir i läsningen av Barbros transkriberingar uppen-

bart hur Gustav och Elsa kastar åhörarna mellan kategorier och händelser med hjälp av elegant placerade pauser, dialektanvändning och kontrastiva stilmedel. Det är slående hur Gustav imiterar tonfall, röstlägen och mimik och noggrant använder röst- och dialektväxlingar för att karaktärisera olika gestalter. Vi blir också varse hur skratten förankrar figurer och händelser från det förflutna i samtalsdeltagarnas kroppar.

Det tredje kapitlet har titeln ”Barnavittnen och barnahyss” och riktar fokus mot berättelser förlagda till Gustavs barndom. Gustavs egenhändigt ritade karta över barndomens landskap accentuerar platsens betydelse för berättelserna och Barbro gör intressanta referenser till retorisk kartografi, kognitiva kartor och minnets topografi. Hon påpekar också att överhuvudtaget är platser viktigare än tidsangivelser och kronologier i muntligt berättande och i folkliga föreställningsvärldar.

Gustav blandar in centrala sägenmotiv i sitt eget erfarenhetsberättande och Barbro noterar att han var medveten om att han blandade egna upplevelser, muntliga berättelser, skvaller och fiktion. Det viktigaste för honom var kanske inte varifrån han hämtade berättelsestoffet utan hur han förde det samman till performanser att underhållas av och att ta på allvar.

Det fjärde kapitlet har titeln ”Till sjöss!”. Här analyserar Barbro berättelser som utspelar sig under åren 1920–1927 då Gustav arbetade som sjöman. Till skillnad från i berättelserna om barndomen, då Gustav agerar åskådare vid sidan av händelseförloppet, är han i berättelserna från sjömansåren själv ofta i centrum. Berättelserna förs fram med rytmiska växlingar mellan ett sakkunigt och nyktert språk och dramatiska händelseförlopp, där Gustav varvar högt och lågt språk, såsom bibelcitater med vardagssvenska.

Berättelserna som analyseras i kapitel fem utspelar sig i Gustavs Bergkvara på 1920- och 30-talen. Här får vi ta del av hur människor ur olika samhällsklasser möts och konfronteras.

I berättelserna vimlar det av människor i rörelse, som munhuggs, kivas, arbetar, färdas och tävlar. Kapitel sex behandlar berättelser som utspelar sig nere vid hamnen. Här kommer ”Bergkvara och dess hamnområde, dess lögnare, original och elaka hyss, dess vanliga människor och dess hjältar” till liv i konfrontationer, råa skratt och ibland förlikningar, skriver Barbro.

I dessa kapitel framstår platsens betydelse för berättelserna extra tydligt och Barbro finner till och med att de episoder och händelser som Gustav gestaltar inte nödvändigtvis har inträffat under den tidsperiod då han levde där, utan kan ha skett tidigare eller senare. I sina framställningar förlitar sig Gustav på en delad muntlig tradition och andras berättelser. Men eftersom han inte uttryckligen förbinder sina berättelser med en muntlig tradition framstår det han berättar som självupplevt, utan att egentligen vara det. Gustav kände alltså i vissa fall inte personerna han berättade om, utan hans kunskap och erfarenhet gällde platserna där de rörde sig. Han bar på så vis vittnesbörd om en tradition av berättande kopplat till exempelvis handelsplatser, även till sådana han aldrig besökt. I ett sådant perspektiv var traditionen starkare än både den egna upplevelsen och den geografiska platsen. Kanske går det till och med att säga att det huvudsakligen är genom den muntliga traditionen som Gustav fått kännedom om människorna, platsen och tiden. Som Barbro skriver var det i Stockholm, långt ifrån de platser han berättar om, som han utvärderade, återuppväckte, levandegjorde och dramatiserade den plats, den tid och de människor han växte upp med.

I berättelserna är Gustav fortfarande ung och han heroiserar och idealiserar sin styvfar, med tydlig inspiration från hjältelitteratur och muntlig tradition. I framställningarna är dialekt ett kraftfullt verktyg för Gustav när han vill levandegöra och förtydliga skillnader i klass och status. Pamparna talar genomgående rikssvenska medan lokalbefolkningen talar dialekt.

Gustav flyttade till Stockholm 1929 och i det sjunde kapitlet undersöker Barbro hur Gustav under 1930-, 40- och 50-talen tar staden i besittning. Genomgående framträder den dubbla kopplingen till lantlig folklighet och moderniseringssträvanden i hans berättelser, även om de ytterst sällan utspelar sig just i Stockholm, trots att Gustav levde där under större delen av sitt liv. Indirekt bildar berättandet dock en familjehistoria där byte av namn, språk och sommarboenden spelar nyckelroller. Kanske ville Gustav med sina berättelser omvandla smärta till skratt och underhållning, funderar Barbro, samtidigt vill hon inte reducera berättelserna till ”terapeutiska formler”. För med berättelserna gör han mer än så, ”han kommunicerar något som var viktigt för honom, något som har att göra med en längtan efter en tid då han var uppkäftig och ung och modig”, skriver hon. Tosaförorna innehåller också moraliska grundprinciper, som renlighet och ordentlighet. Berättelserna rymmer en önskan om att ”näsa maktens pompösa representanter och att betona de små människorna och barnens likställighet med höjdarna”.

I det åttonde kapitlet ”Trauman, trots, berättarglädje” sammanfattar Barbro de teman som utgör kärnan i Gustavs berättarkonst. Här återvänder hon också till sin egen arbetsprocess och visar hur kunskapen om Gustavs berättande långsamt växte fram. Hon skriver om de överraskande insikter som upprepat lyssnande på inspelningarna, transkribering och koncentrerad skrivperiod gav henne. Inledningsvis insåg hon inte hur intimt sammanvävd familjedynamiken och Gustavs berättande var. Efterhand blev hon dock tvungen att konfrontera och avslöja familjehemligheter. Och i detta avseende framstår Barbro själv som en skicklig berättare. Hon låter läsaren träda in i Gustavs berättarvärldar och avslöjar stegvis de hemligheter och den skam som präglade Gustavs liv. I slutet av det tredje kapitlet får vi veta att Gustav var ett oäkta barn, något som Barbro själv inte

fått veta förrän efter hans bortgång. I slutet av kapitel fyra avslöjar hon att Gustav förlorade sin vänstra arm vid tjugo års ålder.

Den här olyckshändelsen var, skriver Barbro, djupt sammanflätad med skuld och skam och Gustavs liv blev en kamp för att aldrig bli krymplingen i behov av hjälp, en man som inte kunde klara sig själv. Även det faktum att Gustav var född utom äktenskapet som ett oäkta barn, och att hans styvfar och mamma länge levde som ogifta, präglade hans berättande. Det förklarar också varför både styvfadern och modern gestaltades som högt skattade, hedervärda och respekterade personer i hans berättelser. Dessa personer skämtade han inte om.

Gustavs berättarrepertoar hålls samman av förlust och saknad och präglas samtidigt av hyss och uppror. Den kännetecknas också av Gustavs stora kulturhistoriska kunskap och Barbro funderar över om Gustav kanske ville legitimera komiken i repertoaren genom att betona sitt kulturhistoriska intresse. Jag tänker mig att även det omvända skulle kunna vara sant; att Gustav ville föra fram sin kulturhistoriska kunskap med hjälp av roliga berättelser.

Barbro gör också läsaren uppmärksam på parallellerna mellan barnboksörfattaren Astrid Lindgrens berättelser och berättelsevärld och Gustavs repertoar. De kommer båda från Småland, delar synen på oäkta barn, skam och skuld och det episodiska berättande. Gustavs berättande har även likheter med och hämtar inspiration ifrån arbetarlitteratur, Albert Engströms historier och pilsnerfilmer.

I tosaförornas värld är medryckande läsning och jag glömmer ofta att jag läser ett vetenskapligt verk. Avsnitten har fått titlar som från en barnbok, ”Gustav blir tagen för en förrymd skeppsgosse och sticker till sjöss” och ”Gustav säljer en papegoja och går på brottning”. Ett annat avsnitt har fått rubriken ”Näspa-Lena, Sirén och Amalia” där Barbro genom att blanda namn på en person med namn på skepp, skapat en speciell stämning i texten.

Att jag glömmet bort att jag läser en vetenskaplig framställning betyder dock inte att *I tosaforornas värld* är ovetenskaplig. Jag lär mig mycket under läsningen, bland annat om konsten att genomföra ett fältarbete. Barbro skriver vid ett tillfälle att hon inser att hon borde ställt fler direkta frågor till sin pappa, frågor som hon vid analysen saknar svar på. Men tidens anda om hur fältarbete skulle genomföras och performans framträdde spontant i samtalet, hindrade henne. Hon skriver också att hon tidigare och mer entydigt borde klargjort att hon ville intervjua honom och funderar kring hur resultatet då blivit. Barbro visste i alla fall att för Gustav var det betydelsefullt att allt blev korrekt och att hon inte schabblade bort hans vittnesbörd. Samtidigt var han noga med att markera skillnader mellan anekdoter, passager, tosaforor och vandringssvitar. I min läsning verkar detta i högre grad gälla för de berättelser som utspelar sig till sjöss och framåt i hans liv, än de som utspelar sig i hans barndom.

Sammantaget är *I tosaforornas värld* en rik bok, fylld med intressanta noggranna analyser och reflekterande resonemang, det gäller till exempel diskussionen om genre som är insprängd i kapitel sex under rubriken "Lögnarna", eller den om skillnaderna mellan text och kontext i samma kapitel, samt reflektionerna kring skillnader mellan kronologi, livets gång och levnadshistoriskt berättande i det sjunde kapitlet. Inte minst gör det informativa inledningskapitlet och Gustavs mångfacetterade berättelser det omöjligt att återge alla bokens nyanser och poänger i denna recension.

Mina invändningar är därför också snarare att likna vid reflektioner. Dels gäller det detaljrikedomen som ibland kan bli överväldigande och skymma sikten för det som Barbro vill att läsaren ska ta del av. Dels har Barbro ibland en överdrivet respektfull ton när det gäller sina analyser av Gustavs berättelser. Kanske har det att göra med en dotters respekt för sin far eller om att Barbro vill ursäkta sina analyser.

Dessutom har jag en övergripande undran inför det faktum att andra världskriget är så frånvarande i Gustavs berättelser och Barbros text. Hur kommer det sig? Tillhör denna period en av tystnaderna i Gustavs repertoar? Eller handlar det helt enkelt om att kriget inföll under den mellanperiod i Gustavs liv som sällan återges i berättelser? Oavsett skälen har Barbro reproducerat denna skillnad och valt att endast komplettera texten med historiska efterforskningar i relation till de platser där berättelserna utspelar sig och inte i relation till aktuella politiska och historiska händelser.

Slutligen är jag förvånad över att Barbro under de sista åren av sitt arbete med Gustavs berättelser inte analyserade dem som uttryck för manlighet. Visserligen placerar hon repertoaren i dåtidens patriarkala sammanhang och som uttryck för en maktposition inom familjen, men att berättelserna ofta skildrar tävlingar mellan män i olika samhällsklasser och practical jokes som huvudsakligen en manlig genre, är inget hon kopplar samman med frågor om varför Gustav berättade. Barbro beskriver hur berättelserna görs och vad berättelserna gör, men frågan om vem och vad de egentligen handlade om lämnas obesvarad. När jag läser *I tosaforornas värld* hör jag en man som med kulturhistorisk kunskap och en fantastisk berättarförmåga kämpar för att skapa och upprätthålla en hedervärd manlighet i en värld där krymplingar och oäktingar inte ses som riktiga män.

Oavsett denna kritik är jag full av beundran inför Barbro och hennes analyser av sin fars berättarkonst. I boken hör jag Barbros respektgivande kloka kommentarer och hennes fars berättelser med "sina klanger, sina röster och sina skratt och en berättarglädje som betvingar".

Susanne Nylund Skog, Göteborg

Det berättas...! Muntligt berättande som självförståelse, estradkonst och kulturarv. Alf Arvidsson & Katarzyna Wolanik Boström. Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet, Umeå 2022. 128 s. ISBN 978-91-7855715-8.

Etnologerna Alf Arvidsson och Katarzyna Wolanik Boström har tillsammans publicerat en bok vid Umeå universitet som problematiserar och analyserar muntligt berättande i vår tid. Arvidsson är huvudförfattaren som skrivit tre av fyra kapitel i boken. Den är ett resultat från forskningsprojektet *Muntligt berättande som kulturarv och samhällskraft* som bedrivits med stöd av Vetenskapsrådet.

Alf Arvidsson inleder med att presentera ett forskningsområde som avser berättarrörelser. Det kan röra sig om berättarkaféer och berättarfestivaler. Ljungby i Småland var redan på 1980-talet i gång med berättarfestivaler. Barnbibliotekarie Per Gustavsson intog en ledande roll, och han blev från 1990 berättare på heltid. Arvidsson fäster huvudvikten vid Västerbottens län som haft en framträdande plats inom berättarrörelsen. Införandet av lokalradio 1977 fick betydelse i berättarsammanhang. 2007 inrättades en berättarantikvarietjänst vid läns museet i Umeå med uppgift att stimulera det muntliga berättandet i länet. Självbiografiskt skrivande fick också uppmärksamhet när ABF Västerbotten 2005 startade projektet *Skriv ditt liv!*, vilket skedde i studiecirklens form.

I ett följande kapitel koncentrerar sig Arvidsson på fyra offentligt verksamma berättare. Det gäller Thomas Andersson, Greger Ottoson, Karin Ferry och Per-Erik Wikström. Arvidsson intervjuade dem under åren 2017–2019. Thomas Andersson var i första hand spelman men blev från 1996 också anlitad som berättare. Då koncentrerade han sig på lokal folklig historia och berättelser från äldre generationer. För sina insatser belönades han

med att utses till hedersdoktor vid Umeå universitet 2015. Greger Ottoson var också från början spelman. 1999 tog han initiativ till att bilda Bjurholms Berättarakademi som skulle främja muntligt berättande och revitalisering av lokala berättartraditioner. Karin Ferry har varit lärare i svenska och engelska samt dramapedagog. Hon har beskrivit sig själv som en ”berättande människa” med starka barndomsupplevelser av berättande. Hon har koncentrerat sig på berättelser om egna upplevelser. Hon tog 2005 initiativ till att bilda Berättarnätet Norr, och hon vann SM i berättarslam 2015 och 2016. Per-Erik Wikström har också vunnit SM i berättarslam. Han var från början skogsarbetare, blev senare lärare på korttidskurser i muntligt berättande vid Edelviks folkhögskola i Burträsk.

I sin analys av de fyra berättarna kommer Arvidsson fram till att det självupplevda, det direkt traderade och det performativa förkroppsligade var avgörande faktorer för att bli en framgångsrik berättare. Med det direkt traderade avses att berättaren varit i direkt kontakt med en person som berättelsen relaterar till. Det gäller att ge en bild av att det som berättas upplevs som autentiskt. Det skapar auktoritet och trovärdighet åt berättaren. Det performativa förkroppsligade avser ”berättarkonsten”, förmågan att fånga uppmärksamhet och behålla den. Situationerna utgörs till skillnad från teater av minimala scener. Ofta har de formen av ett berättarkafé där publiken grupperas vid kaffebord. Direkt kommunikation med publiken kan ske under berättandet.

Katarzyna Wolanik Boström har genom intervjuer studerat fem personer med fiktiva namn (Clara, Iris, Josefin, Leif och Oscar). De är professionellt verksamma med att främja och assistera självbiografiskt berättande. Det sker vid självbiografiska cirklar, kurser, workshops eller skolprojekt. Målet är att frammana minnen som leder till berättelser och det görs i dialog. Deltagarna skall känna sig trygga att dela med sig av sina minnesbilder. Det respektfulla lyssnandet förhöjer

berättarens självkänsla och mod att framföra sin berättelse. Iris har använt livsberättande som pedagogisk metod i sin undervisning i svenska som andra språk. Berättelser om resan eller flykten från hemlandet och den första tiden i Sverige är återkommande motiv i elevernas berättelser. Wolanik Boström summerar resultatet av sin undersökning som så: "Deltagarna erbjuds en möjlighet att i samspel med människor, föremål och symboler lära sig både berätta och lyssna, att bli 'varandras läroböcker', att berika sin egen självförståelse och få insikter i andras perspektiv på livet" (s. 100).

I bokens sista kapitel belyser Alf Arvidsson frågan om hur berättande som kulturarv tas upp i kulturpolitiken. Muntligt berättande fick en större uppmärksamhet när Sverige år 2011 undertecknade ett politiskt åtagande om bevarande av immateriellt kulturarv (intangible cultural heritage ICH) inom ramen för UNESCO:s konvention 2003. Forskningsfältet folkloristik borde därigenom få en stärkt ställning. Folkminnesarkiven blir enligt Arvidsson viktiga aktörer för att insamla och bevara immateriellt kulturarv. Museer spelar också en roll sedan den internationella museiorganisationen ICOM 2009 inkluderade immateriellt kulturarv i definitionen av museers verksamhet och ansvarsområden.

Arvidsson efterlyser ett långsiktigt arbete med att tillgängliggöra det insamlade materialet i arkiv och museer. Här spelar digitalisering en viktig roll. Regeringen uppmanas också att tilldela ökade resurser för insamling, bevarande och tillhandahållande av immateriellt kulturarv, som man 2011 åtog sig att fullgöra. Resultatet uppges emellertid ha varit magert under 2010-talet.

Denna bok ger en god inblick i hur muntligt berättande i vår tid kan uppmuntras och fungera som en viktig del i fråga om värnandet av immateriellt kulturarv. Den passar också bra inom undervisning i folkloristik och hur kulturvetare arbetar i fält.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Modevetenskap. Perspektiv på mode, stil och estetik. Emma Severinsson & Philip Warkander (red.) Appell Förlag, Stockholm 2021. 384 s., ill. ISBN 978-91-9855485-6-3.

Jag sitter med två nästan likadana böcker framför mig. En bok om modevetenskap som kom i min hand för tolv år sedan. Året var 2009 och utseende, omfång och utformning är mycket lik den nya boken från 2021 om modevetenskap. Skillnaden är att då var det Stockholms modevetenskap som presenterades medan det idag är modevetenskapen vid Lunds universitet. Båda böckerna inleds med historiska perspektiv som följs av perspektiv på konsumtion och produktion. Då för tolv år sedan spelade dock makt och motstånd också en avsevärd roll. Idag har i stället sådant som lyx, miljö och kreativitet kommit i fokus.

Den svenska modevetenskapen har som ämne funnits vid universiteten sedan 2006. I den nya volymen diskuteras denna vetenskaps särskilda frågor samtidigt som det betonas att ämnet är tvärvetenskapligt och beroende av en rad olika vetenskaper. Redaktörerna för denna nya volym vill framhäva att ämnet modevetenskap nu har fått en egen identitet och syftet blir därför att förklara hur denna vuxit fram. Inledningsvis ges därför en genomgång av hur detta nya svenska universitetsämne funnit sin plats mellan sociologiska och konstvetenskapliga perspektiv. De historiska perspektiven betonas. En skillnad mellan ämnet i Stockholm och ämnet i Lund/Helsingborg, menar man är att man i Skåne har ett särskilt fokus på det textilas betydelse, modet förankrat i det textilas materialitet.

Föreliggande antologi har tre tematiska delar av fjorton författare. Den första och mest omfattande delen innehåller bidrag av sex historiker. Henrik Bagerius gör en kort reflektion över relationen mellan kvinna, kropp och kläder utifrån korsetten som ideologiskt slagfält vid förra sekelskiftet.

Pernilla Rasmussen skriver om några syn-

nerligen exklusiva dräkter som burits av svenska drottningar vid bröllop och kröningar under 1700-talet. De finns bevarade i Livrustkammaren i Stockholm. Rasmussen beskriver dem som unika i den västerländska modehistorien. Hon ställer frågor om vilken roll denna extrema hovdräkt spelade för modet under 1700-talet. Det analytiska perspektivet är kulturhistoriskt och här visas också det materiellas betydelse för maktutövning och politiska ambitioner. Med ett kungligt uppträdande i den exklusiva dräkten kunde exempelvis Lovisa Ulrika söka folkligt stöd för en utökad kungamakt. Samtidigt ges här inblick i betydelsen av dyrbara tyger och skickliga skräddare liksom hur modet utvecklas av ny teknik i tygvalet i den unga svenska textilindustrin under 1700-talet.

Peter K. Andersson skriver om hattens betydelse i gatubilden kring sekelskiftet 1900. Att studera mode, menar han, kräver detaljstudier då man är intresserad av vardaglig praktik. I fokus här är det porträttfotografier. Bokens enda illustrationer återfinns här i form av fem små visitkortsfotografier, som får bilda utgångspunkt för hans diskussioner om hur bruket av plommonstop och andra huvudbonader kunde varieras.

Emma Hilborn beskriver hur bantning kom att feminiseras vid samma sekelskifte 1900. Hennes material utgörs av damtidningar från Sverige, Danmark och England.

Även bokhistorikern Gunilla Törnvall utgår från veckotidningar då hon visar på hemsömnadens betydelse under andra världskriget. I fokus står tidningarnas mönster som förmedlades till allt fler kvinnor, som förväntades sy till både sig själv och övriga i familjen. Under kriget kom hemsömnadens mode att förmedlas via mönstertidningarna till dem som inte hade råd att ta del av de stora modehusens utbud. Modellerna var ofta moderiktiga om än praktiskt anpassade till det material som fanns att tillgå.

Den avslutande artikeln i bokens historiskt tematiska del har författats av en av antologins

redaktörer, Emma Severinsson. Artikeln utgör ytterligare ett exempel på hur modetidningar kan användas för att studera modets förändringar. Hon studerar helt enkelt modetidningen som genre och visar hur denna etablerades under 1900-talets mitt. Här diskuteras också modetidningarnas betydelse för modets demokratisering och individualisering.

Bokens andra tematiska del behandlar modets marknad och är mycket kort. Här gör etnologen Cecilia Fredriksson en betraktelse över vardagslivets lyx och sociala positioneringar, medan socialantropologen Hanna Wittrock diskuterar vad återbruk betyder för modets logik under rubriken ”Madame död och modets hållbarhet”. Under detta tema diskuterar också kommunikationsforskaren Marie Ledendal varumärkets betydelse för modets kommunikation, utifrån det amerikanska streetwearmärket Supreme. Den enda författaren som deltagit i både boken från 2009 och den föreliggande från 2021 är modevetaren vid Stockholms universitet, Paula von Wachenfeldt. Hon skriver här om föreställningar om lyx i reklamfilmer.

Under det tredje och avslutande temat diskuteras mode som industri, arbetsplats och produkt. Miljövetaren Sandra Roos från Chalmers i Göteborg visar hur modeindustrins miljöpåverkan kan mätas med naturvetenskapliga metoder. Kvantitativa miljöbedömningar kan användas för att minska miljöpåverkan. Då det gäller textilier, handlar det om sådant som klimat, vatten, kemikalier och landanvändning. En viktig slutsats hon drar är att om kläindustrin ska minska sin miljöpåverkan krävs både att konsumtionen minskar och att produktionen miljöanpassas.

Ett sociologiskt perspektiv på modebranschen ger modevetaren Ulrika Kyaga utifrån problemområden som överkonsumtion och klimathot.

Den andre av bokens redaktörer, modevetaren Philip Warkander, för ett intressant resonemang om modebranschens insida, det vill säga hur den här industrin drivs av både

kreativa uttryck och krav på lönsamhet. Hans frågeställningar är djupt förankrade i erfarenheter från branschens insida. Idag, då kläd- och textilindustrin flyttat från Sverige, präglas branschen här mer av hur modets symboliska värden produceras än av hur kläder tillverkas. Artikelns titel beskriver hur branschen handlar om ”att skapa en familj”, ett uttryck hämtat från en intervju med en amerikansk modedesigner. Warkander framhåller dock att en sådan romantisk syn på arbetsgemenskap osynliggör de hierarkier som också finns i branschen. Med stöd av Richard Sennetts distinktion mellan konst och hantverk, beskriver han stylistens arbete som centralt i modeproduktionen och närmast att betrakta som hantverkarens. Här anläggs också ett genusperspektiv på yrket. Sammanfattningsvis finner han arbetet i denna bransch som diffust då många är frilansare utan egentlig uppdelning av arbete och fritid. Då blir också de ekonomiska villkoren kärvara när branschen försämras.

I bokens sista artikel, av tjänstevetaren Ida de Wit Sandström, behandlas estetiska normer i arbetslivet. Livsstilsbutiker utgör det empiriska underlaget, men det framgår egentligen inte vad slags butiker det är som de Wit Sandström studerat. Artikelns består främst av vad andra skrivit och det saknas analytisk tydlighet i hur hennes forskning bidrar till modevetenskapen.

Avslutningsvis kan konstateras att den här antologin väl sammanfattar den samtida modevetenskapens mest centrala områden och dess tvärvetenskapliga bredd. Då detta främst framstår som en lärobok i ämnet är det svårt att författa en gängse recension, men för den allmänt intresserade läsaren vill jag framhålla de historiskt inriktade artiklarna, som genomgående håller hög kvalitet och ger spännande perspektiv på vad modevetenskap kan bidra med.

Birgitta Svensson, Lund

Inger Estham & Mari-Louise Franzén: *Broderi, pärlstickare och beställare i 1400-talets Sverige*. Gidlunds förlag, Möklinta 2021. 279 s., ill. ISBN 978-91-7844-459-5.

Monumental – det är nog det ord som bäst beskriver boken *Broderi, pärlstickare och beställare i 1400-talets Sverige*, och då monumental både avseende bokens storlek, utformning och dess innehåll. Mari-Louise Franzén berättar i inledningen hur hon, något förvånad, fick som testamentarisk gåva ett forskningsmaterial av textilhistorikern Inger Estham (1928–2016). Estham hade i många år arbetat med att undersöka Albertus Pictors verksamhet som tillverkare av kyrkliga textilier – eller rättare, de textila verk han attribuerats av tidigare forskning. Estham valde namnformen ”Albrict”. Hennes mål var att gå till botten med vad Albrict faktiskt gjort, och vad som andra kan ha stått bakom. Att ärva någon annans forskning och ta vid där föregångaren slutat är en vanskelig uppgift, men Mari-Louise Franzén, som var både vän och kollega med Inger Estham, tog sig an Esthams efterlämnade material med såväl frenesi som distans.

Boken domineras av Inger Esthams manuskript, som är en topografiskt ordnad systematisk genomgång av ett antal medeltida kyrkliga broderier, med redovisning av tidigare forskning för varje objekt tillsammans med Esthams egna iakttagelser och slutsatser. Franzén har kompletterat med flera avsnitt, bland annat ett som fördjupar det som Estham skrivit om Mariamässhaken i Uppsala domkyrka. Vidare beskrivs Inger Esthams arbetsmetoder, vilket ger en fin förståelse för det textilvetenskapliga fältet med dess kombinationer av visuella analyser, ikonografi, tekniska undersökningar av materialen och granskning av tillgängliga historiska källor.

Esthams manus har försetts med fler källangivelser än vad som fanns ursprungligen, och ibland som i fallet med Mariamässhaken med textavsnitt av Franzén. Det är genom

bokens typografi dock tydligt vem som har skrivit vad. Förlaget har satsat på en högkvalitativ utgåva i stort format, där de medeltida textiliernas lockelse som forskningsobjekt blir uppenbar för läsaren. Det är en fascinerande bildvärld som Estham, Franzén och förlaget nu presenterar, där vi möter många objekt, som till exempel mässhakar och bårtäcken, avbildade både som helhet och med detaljer återgivna. Vi möter ett hantverk som imponerar genom sin detaljrikedom och sina dyrbara material. Båda fenomenen vänder intresset mot vilka beställarna av textilierna kan ha varit och i vilket sammanhang de tillverkades. De avbildade textilierna tillhör de mest sköra artefakterna från medeltiden, som måste förvaras i mörker och hanteras med största varsamhet för att bevaras för framtiden. Därför är de många bilderna i boken viktiga, inte bara som illustrationer till vad som sägs i bokens text, utan också för att de tillgängliggör ett unikt kulturarv som få personer annars har möjlighet att ta del av.

Den som sysslar med forskning om medeltiden har ofta att röra sig med källmaterial med stora luckor, där resultatet av forskarmödan till sist blir hypotetiska antaganden snarare än fullständigt underbyggda och övertygande bevis. Detta konstaterar också Mari-Louise Franzén i bokens avslutning. Estham ville föra i bevis att det var en grupp av pärlstickare i Uppsala som hade förfärdigat de broderier som hon ägnade sig åt, och att Albricts roll inte varit så framträdande som företrädare inom forskningsområdet hävdade. Franzén menar å ena sidan att så skulle ha kunnat vara fallet, å andra sidan menar hon att bevisen faktiskt är för svaga för att Esthams teser ska kunna anses vara fastslagna som vedertagna fakta. Franzén skickar frågor vidare till framtida forskning, och pekar på flera möjliga områden för fortsatt fördjupning. Så fungerar gärna kulturhistorisk forskning där ett resultat faktiskt kan vara formulerandet av fler frågor än vad som fanns från början. Den här boken är också ett utmärkt

exempel på hur materiella objekt genom olika typer av granskning och analyser kan bidra till ny kunskap också när textkällorna är bristfälliga.

Bokens påkostade utförande är kongenialt med de kostsamma textilier som den berättar om. Den är försedd med en engelsk sammanfattning, en redovisning av broderitekniker i både text och bild, en bibliografi över Esthams tryckta verk och ett topografiskt register, som tillsammans med bokens omfattande referenser underlättar fortsatta studier på området. Till avbildningarna av de medeltida textilerna fogas också några teckningar med Inger Estham själv som upphovsperson. De vittnar om att hon utöver att vara en mycket kunnig och noggrann forskare också hade förmåga att göra både humoristiska och distanserande reflektioner över sina iakttagelser av de objekt som hon undersökte, egenskaper som sannolikt bidrog till hennes framgångsrika forskning.

Karin Gustavsson, Lund

Kim Silow Kallenberg: *Sörjbara liv*.
Universus Academic Press, Malmö
2021. 226 s. ISBN 978-91-87439-
70-4.

Väldigt mycket vetenskap produceras idag enligt på förhand bestämda och ofta ganska rigida mallar, vilket är olyckligt eftersom verkligheten, särskilt de kulturella aspekterna av den och de liv som människor faktiskt lever, kännetecknas av komplexitet och dynamik och därför svårigen låter sig inordnas i olika föreställningar om hur det är och fungerar. Kim Silow Kallenberg har glädjande nog inte bara valt ett friare och mer experimentellt upplägg, bokens innehåll lyckas dessutom levandegöra två döda människors personligheter, deras erfarenheter av missbruk, psykisk ohälsa och sammanhangen de ingick i, samt skapa förståelse för en rad kulturvetenskapligt relevanta, men idag sorgligt nog ganska

försummade, fenomen och kulturella aspekter av livet och döden. Det har varit ett nöje att läsa denna personligt hållna och mycket gripande, men samtidigt vetenskapligt kompetenta, etnologiska studie, som visar vägen framåt för ämnet.

Silow Kallenbergs bok *Sörjbara liv* bygger på ett fältarbete som huvudsakligen utförts inom ramen för ett postdok-projekt vid Umeå universitet. Boken handlar dels om två barndomsvänner till författaren, Marcus och Noel, som båda avled på grund av missbruk och psykisk ohälsa strax innan de fyllde 30 år, dels om deras (och andras) död och sorgens villkor i ett socialt och kulturvetenskapligt perspektiv. Kunskapsmålet med studien är tvådelat: å ena sidan att undersöka kulturella processer kopplade till död och sörjande, å andra att med utgångspunkt i två människors liv synliggöra och analysera den sociala utsatthet som missbrukare och människor med psykisk ohälsa lever i. Genom att låta studien ta sin utgångspunkt i begreppet sörjbarhet knyts de båda kunskapsmålen samman på ett bra sätt och sorgen undersöks både på ett individuellt plan och utifrån ett samhällsperspektiv. Frågan som författaren ställer är hur och av vem socialt utsatta individer sörjs, men också hur de *inte* sörjs, vilket, via analysen av den kollektiva berättelse som författaren identifierar, har lett till viktig kunskap om hur sorgprocesser är relaterade till synen på människovärde. Metoden som använts i projektet är dels intervjuer och deltagande observation, dels studier av journaler och arkivmaterial, men empirin består även av författarens egna dagböcker och en hel del skönlitteratur och populärkulturella referenser.

Teoretiskt knyter Silow Kallenberg huvudsakligen an till och gör bruk av Judith Butlers begrepp sörjbarhet samt hennes syn på normer och makt. Även Raewyn Connells tankar om hegemonisk maskulinitet och protestmaskulinitet används för att avlocka empirin mening och förklara utsatta mäns dubbla känslor av makt och maktlöshet. Studien är väl

förankrad i den etnologiska kontexten och resultaten analyseras i dialog med tidigare forskning om sorg och död. En hel del inspiration har dessutom hämtats från den reflexiva tradition som vuxit fram inom antropologin. Med hänvisning till Sara Ahmed spelar känslor en viktig metodologisk roll och istället för att sträva efter distans och objektivitet spelar författarens och intervjupersonernas personliga känslor en viktig roll i analysen. Det sätt som Silow Kallenberg skapar kunskap på är unikt och hennes kreativa förmåga och nydanande sätt att skriva och tänja på vetenskapens gränser är inspirerande. Författaren blandar olika stilar och bryter med konventionen genom att vända på bokens disposition och presentera studiens syfte samt teori och metod i slutet. Och mellan de empiriska och analytiska kapitlen finns skönlitterära passager och djupt personliga reflektioner. Forskningsetik är en fråga som på senare tid utvecklats till ett veritabelt minfält och min första tanke när jag läste boken var att studien verkligen balanserar på gränsen till det möjliga, alltså ifråga om hur de forskningsetiska granskningsnämnderna resonerar, men projektet är etikprövat och godkänt, och jag tycker Silow Kallenberg rör iland utmaningen med den äran.

Innehållet presenteras i sex kapitel, vilka omges av kortare textpassager med skönlitterära ambitioner. Boken inleds med en poetisk reflektion över det obduktionsprotokoll som upprättades efter Marcus död. I passagen *Jordfäst* finns en dikt vars handling utspelar sig på en begravning. *Barndomslandet* är en reflektion över platsen där Silow Kallenberg växte upp tillsammans med sina vänner. *Laleh-land* innehåller personliga tankar riktade direkt till Marcus och Noel, utformade som improvisationer kring några av artisten Lalehs låttexter om liv och död. *Marsbarn* tar sin utgångspunkt i minnen från den gemensamma uppväxten. *Sörjbara liv*, som föregår bokens ”metod- och teorikapitel” är ett slags sammanfattning av bokens bärande delar, utformat som ett samtal mellan författaren

och en nära vän till Noel, om deras minnen och tankar om vem som räknas som sörjbar. Boken avslutas med en epilog, *Drömmen* är en återgivning och analys av en känslös dröm som författaren hade i slutskedet av arbetet med boken, där hon samtalar med Marcus och Noel om projektet och där de ger henne samtycke till att skriva om deras liv och död. Dessa passager, som bryter av den mer vetenskapliga framställningen, bidrar till att levandegöra människorna och upplevelserna av livet, döden, vänskapen, missbruket, psykisk ohälsa och samhällets ofta ganska instrumentella syn på dessa saker.

I döda vänners sällskap: Här handlar det om vänskap i både empiri och teori och Silow Kallenberg levandegör både sin egen vänskap till Marcus och Noel, liksom deras vänskap till varandra på ett personligt och ömsint sätt. Innan vänskap som teoretiskt begrepp diskuteras återges samtal med andra informanter och deras relation till studiens centralgestalter. Därefter ställs berättelserna och tankarna som empirin innehåller mot filosofer som Aristoteles och Alexander Nehamas. Med utgångspunkt i deras tankar om och definitioner av vänskap förklaras hur det är möjligt att ha överseende med vissa människors mindre smickrande personlighetsdrag. Det faktum att vi inte väljer vänner beroende på deras moral, utan av andra och mer personliga skäl diskuteras och dessa resonemang gör att förståelsen för Marcus, Noel och andra missbrukare fördjupas på ett helt annat sätt än i mycket av den övriga forskningen om missbruk och missbrukare som i hög grad är kvantitativ. Silow Kallenberg undersöker vänskapen som ett relationellt fenomen och konstaterar att den kan fortsätta även efter döden.

Livet med döden – sorgen och sörjbarheten: Detta kan nog sägas vara bokens mest centrala kapitel. Här handlar det om dödens närvaro i livet och om sorg som kulturellt fenomen. Teoretisk inspiration hämtas dels från Simone de Beauvoir och Renato Rosaldo, som liksom författaren analyserat sina egna

upplevelser av sorg efter närståendes död, dels från Judith Butler som analyserat sorg utifrån ett kulturellt och samhälleligt perspektiv och som visar hur olika människor sörjs på olika sätt samt hur sorgens uttryck är kopplade till den dödes status. Missbrukare, till exempel, anses inte självklart sörjbara. Och här blir det tydligt vilken betydelse Silow Kallenegrs studie och dess personliga anslag har, för hon uppgraderar, om det nu är rätt ord, Marcus och Noel till sörjbara individer och visar på människorna bakom statistiken och mediernas anonyma notiser. Studien blir en påminnelse om hur den kultur vi lever i och både påverkar och påverkas av till dels i alla fall bygger på föreställningen att vissa människor är förlorbara, att deras liv är förspillda och därför inte värda att sörja. Denna insikt har bärighet på andra ämnen och aspekter också, inte minst i prostitutions-, flykting- och migrationsdebatten. Det kanske låter som en nattsvart studie men författaren lyckas ändå förmedla hopp och ljus genom att vänskap spelar en så stor roll genom hela boken. Sorgens praktiker analyseras, liksom döden och sorgen i det digitala. Även myten om och idealiseringen av ett snabbt liv och en tidig död diskuteras. Med utgångspunkt i en lång rad populär- och skönlitterära exempel fördjupas bilden och detta bidrar även till den ton av hoppfullhet och värme som förmedlas här och genom hela boken.

Anhörighetskapet: Här handlar det om anhöriga och deras upplevelser av maktlöshet och skuld. Begreppet medberoende används för att förstå anhörighetskapet, vilket fördjupar den komplexa bilden av och förståelsen för missbruk och psykisk ohälsa genom att även beakta omgivningen. Silow Kallenberg vidgar anhörigbegreppet till att inte bara inbegripa familjen utan alla som känner samhörighet med den som är död. Detta perspektiv hjälper till att legitimera och begripliggöra saknaden efter människor som funnits i ens närhet även om man inte var släkt eller nära vän. Döden och andras lidande angår alla och med hjälp

av en vidgad syn på begreppet anhörig blir det lättare att tala om dessa saker.

Missbrukets smärtfyllda smärtfrihet: Detta kapitel handlar om något som närmast är att betrakta som elefanten i rummet, nämligen läkemedelsindustrin och konsekvenserna av den i och för sig vällovliga ambitionen att skapa förutsättningar för ett smärtfritt liv. I teorin är det naturligtvis bra, men det finns gott om tecken på att det finns ett pris att betala för visionen att utrota smärta. Analysen av Marcus obduktionsprotokoll visade att han hade en lång rad lagliga narkotikapreparat i blodet när han dog, vilket uppmärksammar den svårdefinierade gränsen mellan olagliga droger och legal medicin. Silow Kallenberg diskuterar hur rättsprocesserna som förs mot läkemedelsbolag, framförallt i USA, och som handlar om informationen till patienterna om riskerna för beroende som användandet av opioider innebär, flyttar ansvaret från individen till företagen som tillverkar drogerna. Även gränsen mellan vad som är legala och icke-legala substanser diskuteras. Begreppet läkemedelsdöd lanseras och frågan om det går att tala om ett lagligt sanktionerat missbruk väcks. Här visar sig författarens nära relation till offren och alla de känslor som väcks, vara en tillgång, om man nu kan tala om det i sådana termer. Analysen handlar om en vän som dog när han vårdades på sjukhus, inte om en abstrakt aspekt av den högst komplexa frågan missbruk. Just det faktum att ämnet är personligt gör att andra frågor aktualiseras än annars, och det bidrar till värdet av studien och dess resultat. Författaren talar om "förtroendeingivande" narkotika, vilket är en intressant vinkel och något vi borde tala mer om. Här visas också på etnologins styrka och värde eftersom studien levandegör människorna bakom missbruket som vanligtvis bara blir en abstrakt siffra i statistiken. Författaren visar också att Marcus och Noel inte stämmer överens med bilden av den typiske narkomanen, vilket få missbrukare faktiskt gör. Begreppet knarkare avhumaniserar

missbrukaren och försvårar behandlingen av den unika människan bakom. Silow Kallenberg ställer frågan om vi genom att problematisera de medicinska, sociala och kulturella berättelserna, som olika diagnoser går att förstå som, kan utveckla nya sätt att förstå mänskligt lidande. Och det är jag med stöd i den analys författaren presenterar övertygad om, och det ser jag också som en av bokens viktigaste poänger.

Diagnoser, psykosor och demoner: Här fördjupas diskussionen om diagnoser och dess konsekvenser. Teoretisk inspiration hämtas från Karin Johannisson och hennes tankar om den psykiatriska journalen som en "sammanfattning av såret i ett individuellt liv", vilket är en viktig tanke. Formuleringen är unik för kvalitativa forskningsansatser där målet är förståelse, snarare än förklaring. Även Sara Ahmeds tankar om skam som en negativ känsla av sårbarhet riktad mot självet, en känsla som finns både hos individen som drabbas och hos omgivningen, sätts i arbete. Silow Kallenberg använder teorierna genomgående, för att avlocka empirin mening och för att fördjupa förståelsen för fenomenen som undersöks. Studien visar vad diagnoser kan göra med människor och pekar på att den psykos Marcus gick in i ledde till att han redan innan sin biologiska död kan sägas ha dött socialt eftersom hans vänner fjärmade sig från honom när han inte längre gick att lita på. Här fortsätter resonemanget kring läkemedelsbolagens vision om ett smärtfritt liv genom att analysera den allt smalare normen för vad som är normalt, som kan sammankopplas med medikaliseringen av psykisk ohälsa. Författaren pekar med hänvisning till Fredrik Svenaeus på att medikaliseringen leder till att problemen och svårigheterna individualiseras, vilket får konsekvensen att fokus riktas bort från sammanhangen där problemen uppstår. Det är inte svårt att förstå att och hur olika perspektiv och uppfattningar kring missbruk och psykisk ohälsa öppnar för olika sätt att se på och arbeta med lösningar. Även här tycker jag att Silow Kallenberg förtjänstfullt visar på etnologins styrka.

Dödens, vänskapens och skrivandets ramar: I bokens sista kapitel diskuteras projektets syfte och metod samt etiska aspekter, och studien placeras in i en vetenskaplig kontext. Detta är ett ganska kort kapitel, vilket skulle kunna sägas vara en svaghet. En del relevanta etnologiska studier saknas i genomgången av tidigare forskning, men det är randanmärkingar som på inget sätt döljer det faktum att detta är en mycket kompetent genomförd studie med potential att bidra till utvecklingen av etnologiämnet. Inte minst den reflexiva ansatsen, som förklaras och diskuteras utförligt i detta kapitel borgar för det. Möjligen har det med ämnet och författarens närhet till människorna vars liv och död studien handlar om att göra, men Silow Kallenberg visar dels prov på en mycket god reflexiv förmåga, dels hur värdefullt det är att vara reflexiv i forskningssammanhang.

Sörjbara liv har hjälpt mig att hitta tillbaka till tron på forskningen. Att tänka nytt och bedriva forskning på sätt som går på tvärs mot konventionen och det sätt som forskning brukar bedrivas på är svårt, men Silow Kallenberg gör det med den äran. Sättet hon skriver på är så långt man kan komma från den massproduktion av vetenskapliga artiklar som på relativt kort tid blivit norm i den akademiska världen, där det idag anses vara

viktigare *var* och *att* man blir publicerad än att man har något meningsfullt att säga. Idag motiveras allt fler forskningsprojekt med att det finns en så kallad kunskapslucka, vilket inte säger någonting om betydelsen av kunskapen som forskningsprojektet kan bidra med. Silow Kallenbergs studie är däremot viktig på ett existentiellt plan och dess resultat tar sig innanför huden på läsaren och berör på djupet. Kunskapen som utvecklas under läsningen stannar kvar och eftersom författaren själv är så närvarande och delar med sig av sina tankar och känslor engageras även läsaren i ämnet, vilket är en styrka. Ibland balanserar texten på gränsen till att bli väl personlig, men det vägs med råge upp av en tydlig vilja att verkligen förstå det som undersöks. Möjligen hade boken vunnit på ett lite mindre associativt upplägg, men det speglar å andra sidan sorgens irrationella karaktär och icke-linjära utveckling. Även om det finns saker som skulle kunna förbättras, vilket delvis går att förklara med att detta är en studie som bryter ny mark, är detta tveklöst en mycket kompetent genomförd studie om ett angeläget ämne som bidrar med viktig kunskap och tankeväckande perspektiv på död, liv, missbruk och psykisk ohälsa, som samhället är i skriande behov av.

Eddy Nehls, Lerum/Trollhättan

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället*. I: Gerholm, Lena (red.): *Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1*.

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Självva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

65 KLÄDER UNDER KLUBBAN

Christina Dackling

84 VÄGRA DÖDA, VÄGRA VÄRNPLIKT!

Henrik Brissman

104 NYA AVHANDLINGAR

Jenny Ingridsson THE PROMISES OF THE FREE WORLD. POSTSOCIALIST EXPERIENCE
IN ARGENTINA AND THE MAKING OF MIGRANTS, RACE AND COLONIALITY
anmäld av Markus Idvall

Rebecka Millhagen Adelswärd MONUMENT, MINNE, MUSEUM. STOCKHOLMS SLOTT
UNDER DET LÅNGA 1900-TALET *anmäld av Henrik Ranby*

Isak Lidström PÅ SKIDOR I KULTURELLA GRÄNSLAND: SAMISKA SPÅR I
SKIDSPORTENS HISTORIA *anmäld av Daniel Svensson*

116 RECENSIONER

Barbro Klein I TOSAFORORNAS VÄRLD *rec. av Susanne Nylund Skog*

Alf Arvidsson & Katarzyna Wolanik Boström DET BERÄTTAS...! MUNTligt BERÄTTANDE
SOM SJÄLVFÖRSTÅELSE, ESTRADKONST OCH KULTURARV *rec. av Anders Gustavsson*

Emma Severinsson & Philip Warkander (red.) MODEVETENSKAP. PERSPEKTIV PÅ MODE,
STIL OCH ESTETIK *rec. av Birgitta Svensson*

Inger Estham & Mari-Louise Franzén BRODERI, PÄRLSTICKARE OCH BESTÄLLARE
I 1400-TALETS SVERIGE *rec. av Karin Gustavsson*

Kim Silow Kallenberg SÖRJBARA LIV *rec. av Eddy Nehls*